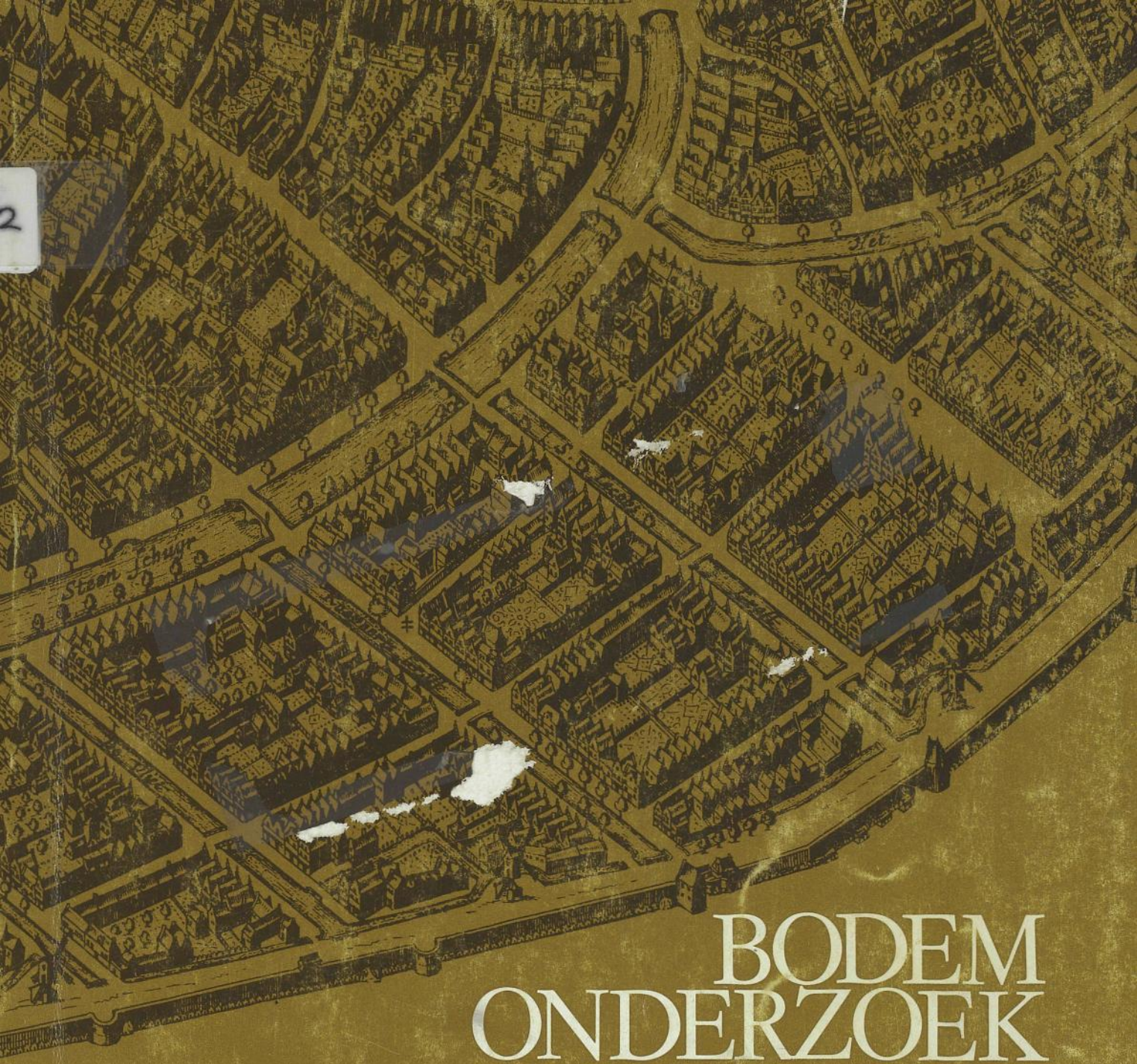

BODEM ONDERZOEK IN LEIDEN

JAARVERSLAG 1979

BODEMONDERZOEK IN LEIDEN

ARCHEOLOGISCH
CENTRUM
GEMEENTE LEIDEN

901-02

eindredacteur dr. D.E.H. de Boer

redactie dr.ir. H.A. van Oerle
mevr. H. Suurmond-van Leeuwen

Leiden 1980

INHOUD

VOORWOORD pag. 5

VERSLAG OVER HET JAAR 1979 -
mevr. H. Suurmond-van Leeuwen pag. 7

VEERTIENDE-EEUWSE ZWAARDSCHEDEN UIT LEIDEN -
mevr.drs. C. van Driel-Murray pag. 35

HEB JE WEL GEHOORD VAN DIE HOLLE, BOLLE GIJS -
VEERTIENDE-EEUWSE DIERENRESTEN UIT LEIDEN -
mevr.drs. Louise H. van Wijngaarden-Bakker pag. 45

EEN BERGINGSACTIE IN DE ZWEMINRICHTING -
drs. M.L. Wurfbain pag. 53

COLOFON pag. 58

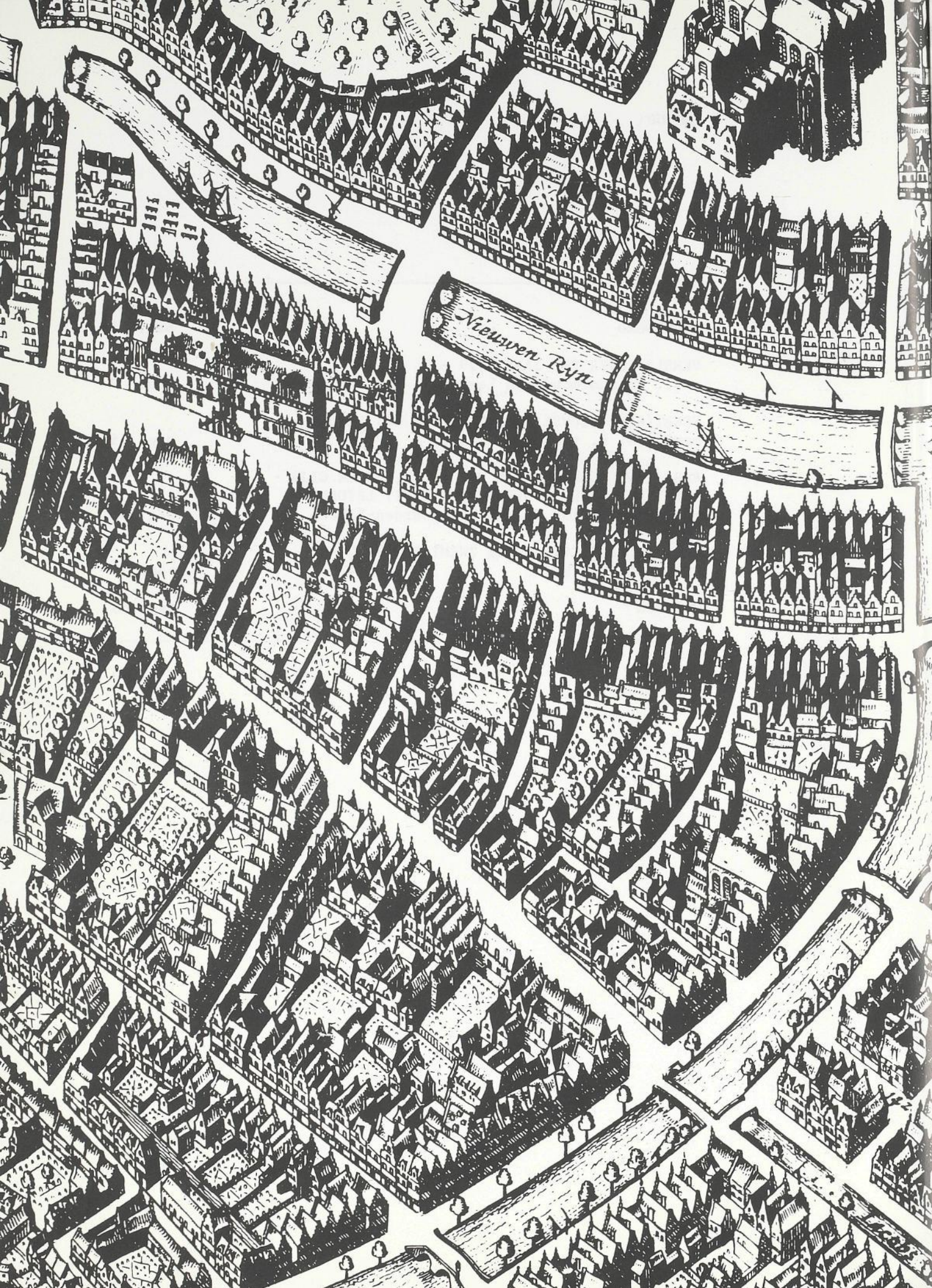
Nieuwen Ryn

VOORWOORD

De Gemeentelijke Archeologische Begeleidingscommissie heeft het genoegen U hierbij het verslag van haar werkzaamheden in het jaar 1979 aan te bieden.

Ook in dit jaar vond in de binnenstad tijdens de in opdracht van de Dienst Gemeentewerken uitgevoerde sloop- en bouwwerken weer archeologisch onderzoek plaats. In de vele riolerings-sleuven werden waarnemingen verricht, waardoor het inzicht in de historische ontwikkeling van de stad kon worden uitgebreid en archeologisch waardevol materiaal kon worden geborgen. Enkele commissieleden hebben zich hiermee intensief bezigge-houden. Ook buiten het oudste stadsgedeelte, in het Leidse buitengebied, werden waarnemingen gedaan en werd bodemonderzoek verricht.
De veelheid van deze grondwerkzaamheden, alsmede het ontbreken van een voortdurend aanwezige stadsarcheoloog, maakten het echter onmogelijk de archeologische begeleiding optimaal te doen functioneren. Naast de voldoening over de bereikte resul-taten is een weemoedig besef van gemiste kansen dan ook onver-mijdelijk.
Het gemis aan permanent toezicht op alle grondwerkzaamheden biedt een aantal ongewenste personen de gelegenheid overdag, 's avonds, maar vooral 's nachts te gaan graven in terreinen waar nog archeologisch onderzoek moet plaatsvinden. Deze zgn. "schat-gravers" zijn er de oorzaak van dat toch nog steeds belangrijke gegevens over de historie van Leiden verloren gaan.
In verband hiermede is onlangs na overleg tussen de Commissaris van Politie en de Directeur Gemeentewerken besloten tot een intensievere controle door de gemeentepolitie, zowel overdag als 's nachts, op bepaalde, door de Archeologische Begeleidings Commissie aan te wijzen terreinen.
In het kader van de intensiveringen van het personeelsbestand voor het jaar 1981 is door de Dienst Gemeentewerken de post "stadsarcheoloog" opgevoerd. Het zou verheugend zijn als in 1981 zou kunnen worden overgegaan tot het aantrekken van deze zo zeer gewenste functionaris, waarmede Leiden zich zal kunnen scharen in de rij van grote en middelgrote steden die in de afgelopen jaren tot aanstelling van een stadsarcheoloog zijn overgegaan.
Een woord van dank aan dr. D.E.H. de Boer en mevr. H. Suurmond-van Leeuwen, leden van de redactie, voor het zo tijdrovende en delicate werk, verbonden aan het bijeenbrengen der gegevens en het toetsen van de bijdragen, moge hierbij zeker niet achterwege blijven.

H.A. van Oerle, voorzitter

VERSLAG OVER HET JAAR 1979.

mevr. H. Suurmond-van Leeuwen

I. Samenstelling en taken van de commissie

De commissie bleef in het jaar 1979 ongewijzigd en was als volgt samengesteld:

dr. D.E.H. de Boer, wetenschappelijk medewerker van de vakgroep middeleeuwse geschiedenis der Rijksuniversiteit te Leiden,
mr. W. Downer, directeur der Gemeentelijke Archiefdienst,
prof.dr. P.J.R. Modderman, directeur van het Instituut voor Praehistorie der Rijksuniversiteit te Leiden,
dr.ir. H.A. van Oerle, namens de vereniging "oud Leiden",
ing. A.P. Pruissers, veldgeoloog bij de Rijksgeologische Dienst,
drs. H. Sarfatij, provinciaal archeoloog voor Zuid-Holland van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek,
mevr. H. Suurmond-van Leeuwen, namens de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland, afdeling Rijnstreek,
ir. H.H. Vos, directeur van de Dienst Gemeentewerken te Leiden,
drs. M.L. Wurfbain, directeur van het Stedelijk Museum "De Lakenhal".

Het dagelijks bestuur werd gevormd door de heren Van Oerle, voorzitter, en Vos, eerste secretaris, en mevr. Suurmond-van Leeuwen, tweede secretaris.

De commissie stelt zich ten doel:

a. het initiëren en coördineren van, alsmede het rapporteren over het archeologisch onderzoek binnen de gemeentegrenzen van Leiden,
b. het adviseren ten aanzien van het conserveren, bewerken, bewaren en toegankelijk maken van de voorwerpen afkomstig uit het archeologisch onderzoek, voor zover dit niet valt onder de competentie van de R.O.B.,
c. het bevorderen van het publiceren over en het exposeren van deze voorwerpen.

Alle vondsten gaan in eerste instantie naar het Provinciaal Bodemarchief (P.B.A.) in het Rijksmuseum van Oudheden. Na registratie aldaar bestaat de mogelijkheid tot het in - eventueel langdurig - bruikleen geven van daartoe geëigende voorwerpen aan officiële instellingen voor studie of expositie.

Tot dit doel is thans op de bovenverdieping van het Stedelijk Museum "De Lakenhal" ruimte geschapen om een archeologische studiecollectie op te stellen.

links: terrein Onze Lieve Vrouwekerk

II. Werkzaamheden van de commissie.

In het tweede jaar van haar officiële bestaan verscheen het jaarverslag over 1978. Het 51 bladzijden tellende verslag werd op 8 juni 1979 aan Burgemeester en Wethouders aangeboden. Het verschijnen van "Bodemonderzoek in Leiden" verliep niet zonder de problemen die aan een eerste uitgave eigen zijn. Het omslag - volgens ontwerp van H. van Oosterom - zal ook de volgende uitgaven sieren. De afbeeldingen van mobiele vondsten op het omslag zullen betrekking hebben op de inhoud van het jaarverslag.
De oplage bedroeg 750 exemplaren. Dit aantal is ook voor het jaarverslag 1979 gehandhaafd.
De commissie vergaderde acht maal, terwijl het dagelijks bestuur frequent bijeenkwam. In het eerste kwartaal werden bovendien nog verschillende redactievergaderingen gehouden.
Tegen de zomer werd, dankzij de medewerking van de Dienst Gemeentewerken, een werkruimte in de voormalige Morspoortkazerne verkregen. Een drietal kamers en een spoelruimte kwamen ter beschikking van de commissie; overtollig meubilair van bovengenoemde dienst maakte het mogelijk deze ruimten in te richten als vergader- en werkruimte. Eén avond per week kwam een aantal leden van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland, afdeling Rijnstreek, hier bijeen voor het uitzoeken, lijmen en restaureren van aardewerk, o.l.v. mevr. G.A. van der Meulen-van Harskamp, terwijl mevr. drs. C. van Driel-Murray een leerwerkgroep begeleidde.

III. Projecten

Hieronder volgt - in alfabetische volgorde - een beknopt verslag van de projecten die in 1979 aan de orde zijn geweest.
Ten dele betreft het hier nieuwe projecten, deels gaat het om een voortzetting van reeds eerder begonnen onderzoek.
Doorgaans strekken de werkzaamheden ten behoeve van het veldwerk, de conservering, de registratie en de analyse van het vondstmateriaal zich over meerdere jaren uit. Derhalve zal aan dergelijke projecten vaak meerdere jaren achtereen in het jaarverslag aandacht worden besteed. Van vondsten en waarnemingen die van bijzonder belang zijn en in een breder kader informatie verschaffen, zullen door ter zake deskundigen zo mogelijk studies worden gemaakt, die als bijdragen aan het verslag worden toegevoegd. In dit jaarverslag zijn wederom drie van dergelijke bijdragen opgenomen.
Aansluitend aan het overzicht van de projecten is voor het eerst een afzonderlijke rubriek opgenomen, waarin enkele aparte vondstbeschrijvingen zijn ondergebracht.

a. Projecten, in alfabetische volgorde.

1. De Burcht/ Heerenlogement

Het in het vorige jaarverslag aangekondigde volledige verslag van het onderzoek in het Burchtcomplex kan nog niet worden opgemaakt. Het onderzoek is trager verlopen dan werd voorzien. Om technische redenen is het niet mogelijk gebleken een nader onderzoek in te stellen naar een eventuele voorburcht op

het terrein van het voormalige Van der Heide-complex, thans Openbare Bibliotheek. Een onderzoek naar de breedte van de voormalige Burchtgracht, alsmede het Burchtpoortje, zal in de loop van 1980 plaatsvinden.

2. Cruquiuslaan

Het onderzoek naar een inheems-Romeinse nederzetting in de Hoge Mors *(1)* werd ook dit jaar voortgezet. In april meldde ing. Tonkens van de Dienst Gemeentewerken de vondst van enige zeer grote stukken inheems-Romeins aardewerk. Het betrof fragmenten gesmoord aardewerk, roodachtig aan de buitenzijde, van binnen zwart. Een van de fragmenten toonde een versierde rand (vingerindruk); zie afb. 1.
Jammer genoeg was het materiaal met de graafmachine naar boven gehaald en kon de juiste ligging niet meer worden bepaald. Door de R.O.B. werd ter plaatse een profiel gestoken. Er tekende zich een koepelvormig bouwwerk van plaggen af, met een diameter van ± 150 cm. Op de bodem bevonden zich twee kruislings liggende balken. Het middelste deel van deze houten balken was verkoold, terwijl de uiteinden die buiten de plaggen staken nog volledig intact waren. Mogelijk hebben we hier met een oven te doen gehad. In de onmiddellijke omgeving werd enig scherfmateriaal gevonden van

1. stuk inheems aardewerk met versierde rand (ovenfragment?)

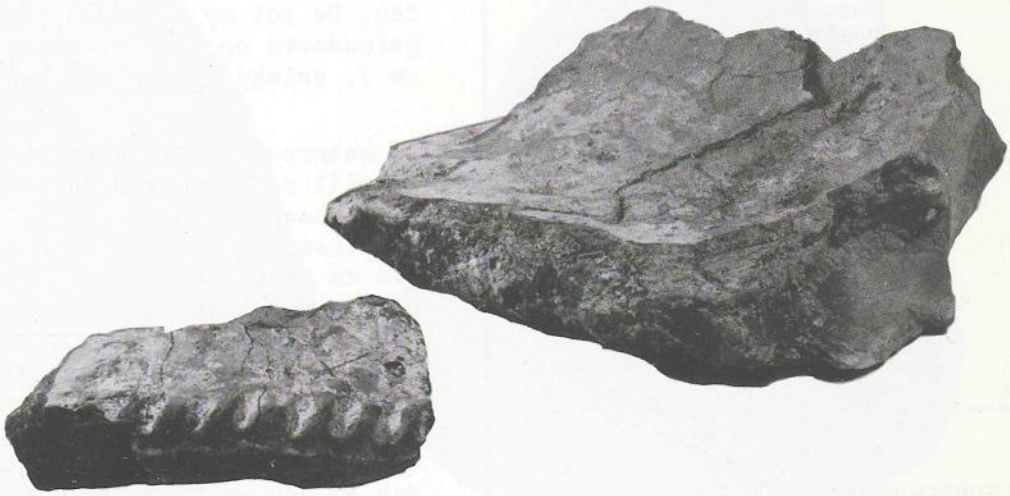

2. inheems-Romeinse waterput

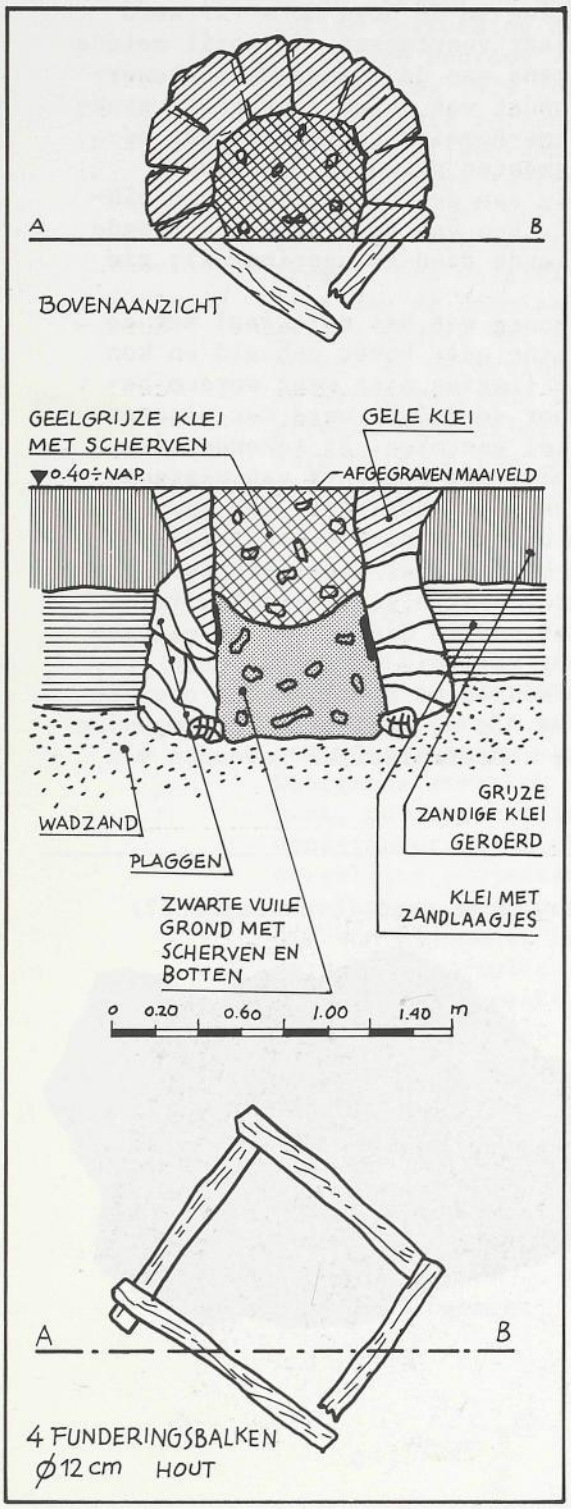

inheems-Romeinse makelij, een scherf terra sigillata en een fragment van een Romeinse dakpan.
In augustus werd een vlak van 38 x 18 meter, aansluitend aan het in 1978 onderzochte terrein, afgegraven. Ook hier werd weer een veelheid van grondsporen aangetroffen, zoals paalgaten, kringgreppels, greppels of slootjes en insteken, die niet nader te definiëren zijn. De configuratie was duidelijk oost-west gericht. Aan de noordzijde bevond zich een 1 m diepe (spits-) gracht, waarvan de breedte variëerde van 1,75 tot 2,75 m.
Een enkele scherf in de grachtvulling was te dateren in de tweede helft van de tweede eeuw (dr. J.H.F. Bloemers). Bij het doorspitten van de vele, deels in elkaar overlopende grondsporen, bleek ook hier bewoning uit de Romeinse tijd, zowel als uit de middeleeuwen (elfde-twaalfde eeuw). Daarbij was het middeleeuwse materiaal echter geringer in aantal.
Enige grondverkleuringen leken te duiden op haard- of stookplaatsen. Onder en rondom de aardewerkscherven in deze haardplaatsen werden namelijk grote stukken zachtgebakken aardewerk in de vorm van een ring gevonden. Dit materiaal doet sterk denken aan de o.a. door Boerma beschreven "haardkragen" *(2)*.

In het terrein werd verder een waterput aangetroffen (diepte 120 cm , diameter 60 cm). De wand hiervan was opgebouwd uit plaggen; er werd geen ton aangetroffen. De tot op het zand gegraven put was gefundeerd op vier stammen (diameter 12 cm), gelegd in een vierkant (zie afb.2).

De waterput was volgestort met scherven, terwijl zich onderin enige botten van een schaap bevonden. De vele inheems-Romeinse scherven gaven geen stratigrafie te zien. Fragmenten bovenin de put bleken namelijk te passen aan scherven die op de bodem lagen. Er kon geen enkel compleet voorwerp worden samengesteld. Wel kon uit het vondstmateriaal van het gehele terrein een aantal kookpotten worden gereconstrueerd. Enige weefgewichten en een spinsteentje geven reliëf aan het karakter van deze agrarische nederzetting.

3. (voorraad)pot van inheems-Romeins aardewerk

Op een aangrenzend perceeltje grond, waar eveneens nog onderzoek mogelijk was, werden enige versierde terra sigillata scherven gevonden. Grondverkleuringen leverden scherven op van een drietal potten. Een van de gereconstrueerde exemplaren was van zeer groot formaat. Deze voorraadpot was 48 cm hoog (zie afb. 3).

De opgraving leverde voorts een tweetal voorwerpen op, waarvan voor zover bekend nog niet eerder soortgelijke exemplaren zijn gevonden. Deze voorwerpen (zie afb. 4) zijn ± 11 cm hoog, terwijl de diameter aan de onderzijde eveneens ± 11 cm bedraagt. De voorwerpen doen denken aan brokken huttenleem, licht rose/gelig van kleur, terwijl de buitenzijde duidelijk witachtig is.
Rondom hebben de voorwerpen vijf (duim-) indrukken, waardoor ze heel goed in de hand kunnen worden gehouden. In de bovenzijde is een brede gleuf gemaakt. Mogelijk was deze bedoeld om bijvoorbeeld een stuk hout of metalen staaf in te leggen; maar de gleuf kan ook dienst gedaan hebben om bij het vasthouden de wijsvinger in te leggen. De onderzijde is vlak, maar vertoont geen duidelijke sporen van wrijven of schuren.
De functie van de voorwerpen is derhalve nog niet duidelijk.

4. inheems-Romeins aardewerk, functie onbekend.

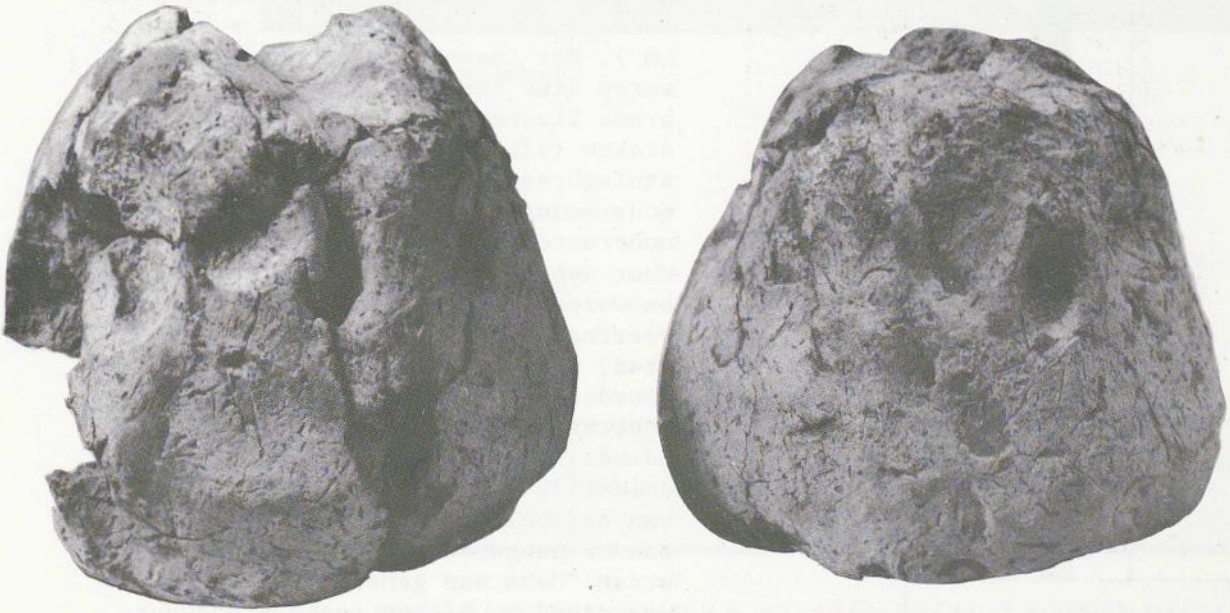

Leden van de A.W.N., afdeling Rijnstreek, verrichtten op een drietal zaterdagen enthousiaste hulp bij het uitgraven van de grondsporen.

Het ligt in de bedoeling dat het vondstcomplex t.z.t. uitvoerig wordt beschreven, tezamen met vondsten uit dezelfde periode, afkomstig van een opgraving uit de Achthovenerpolder te Leiderdorp (1976).

5. Doelenterrein, reconstructie

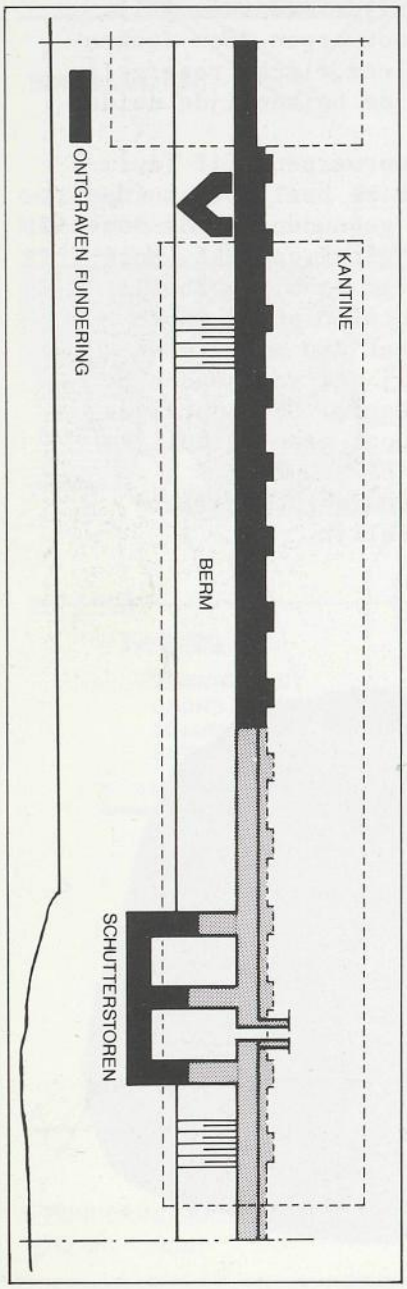

3. Doelenterrein

(vervolg op het gepubliceerde in Bodemonderzoek Leiden 1978, blz. 16/17).
De afbraak van de Doelenkazerne ten behoeve van de nieuwbouw voor de Universiteit en de bouw van een brug over de Witte Singel, die de verbinding met de nieuwbouw aan de westzijde van deze voormalige vestgracht zal vormen, hebben de mogelijkheid geboden een nader onderzoek in te stellen naar mogelijke restanten van de voormalige vestmuur en de muurtorens ter plaatse.

a. de stadsmuur.
De fundering hiervan bleek voor een deel nog aanwezig en kon over een lengte van 36 meter worden blootgelegd (afb.5). Het betreft een stuk dat was gelegen ten noorden van de nieuwe brug. Voordien had hier de in 1979 gesloopte kantine voor manschappen en onderofficieren gestaan. De fundering was gemetseld in rode baksteen (afmetingen 4 x 9 x 9,5 cm). Met tussenruimten van 305 cm waren hier tegenaan 165 tot 175 cm brede lisenen gebouwd, die 40 cm uitstaken (afb. 6 en 7). Uit deze grote aanlegbreedte blijkt wel dat deze vestmuur - zoals ook elders uit gevonden muurresten is gebleken - als een vestmuur met een weergang op spaarbogen was ontworpen. In de praktijk is de uitvoering van deze weergang in de gehele stad, met uitzondering van een deel ten noorden van de Witte Poort, achterwege gebleven. Uit de vele opmetingen die na het beleg werden uitgevoerd, blijkt duidelijk dat de stadsmuur ten tijde van het beleg slechts uit een schildmuur zonder aangebouwde weergang heeft bestaan. Deze was geheel onvoldoende om weerstand te bieden tegen kanonvuur.

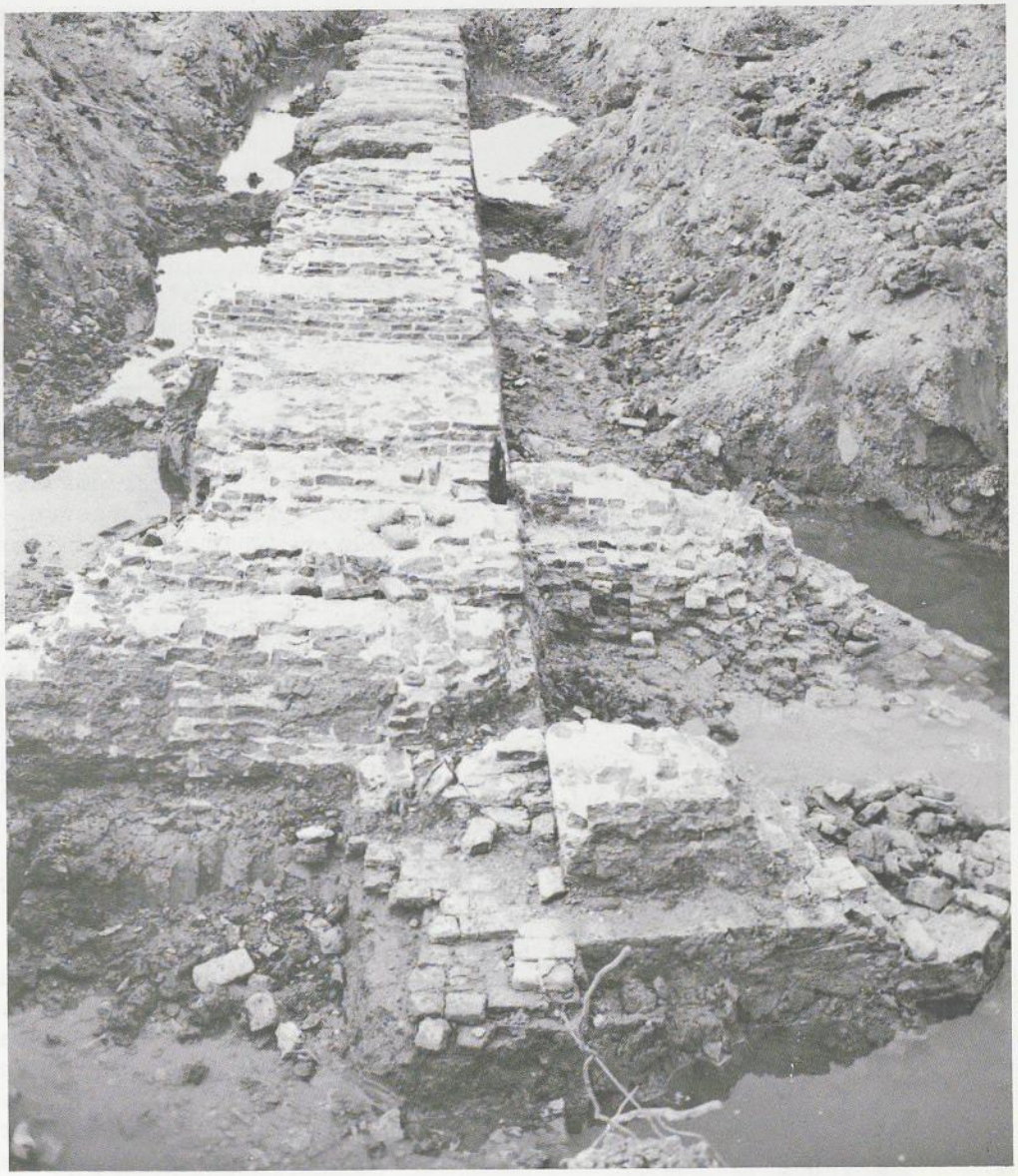

6. ontgraven walmuur

7. reconstructie walmuur

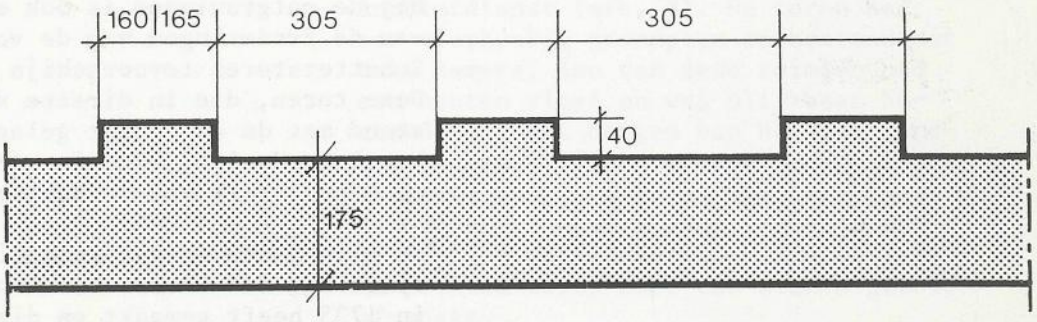

DETAIL: RODE BAKSTEEN 4 X 9 X 9.5 . 10 LAGEN 52 CM . 5 KOPPEN 52 CM .

Doorgaans werd in die tijd de vestmuur aan de stadzijde aangeaard om beter tegen de vuurkracht bestand te zijn. Door de passieve aanvalstaktiek van de vijand is Leiden gelukkig voor deze "beproeving" gespaard gebleven. Aan het noordelijke einde van de ontgraven vestmuur bevond zich, zoals de afbeelding aangeeft, nog een bastionvormige uitmetseling, die blijkens de doorlopende stootvoeg later moet zijn aangemetseld. We mogen hierin zeker niet de fundering van een voormalige middeleeuwse waltoren zien. Dergelijke torens waren rond uitgebouwd. Bovendien staat op geen enkele kaart op deze plaats een vestingbouwkundig werk aangegeven.
Tussen de Schutterstoren en de Witte Poort heeft maar één toren gestaan, de zgn. "Vrouwentoren" aan de noordzijde van de Groenhazengracht. Deze staat op de kaart van Van Deventer nog afgebeeld, maar komt op die van Liefrinck niet meer voor. Hij moet dus tussen de jaren 1560 en 1578 zijn afgebroken, ongetwijfeld tijdens de activiteiten ten behoeve van het "onthoofden" van de waltorens in verband met het naderend beleg.
We kennen de naam van deze toren uit een aantekening die Jan van Hout plaatste op de opmeettekening van de stadsvest, opgenomen in het Grachtenboek van de stad onder blad nr. 86, waar hij noteerde "neffens de Groenhasengraft de vrouwetoorn pleech te leggen". De naam herinnert eraan dat hier, onder de rook van de Doelen, de rosse buurt was gelegen. De "deernen" huisden langs de "schelu Truyden of Groenhasengraft" en langs de gracht achter de Doelen, waar - volgens een stedelijk keur - "Fye mitten billen" woonde.

b. de schutterstoren.
Bij de ontgravingen is ook een gedeelte van de funderingen van de voormalige Schutterstoren tevoorschijn gekomen. Deze toren, die in directe verbinding stond met de er achter gelegen St. Sebastiaansdoelen, week in vorm en inrichting sterk van de overige muurtorens af.
We zijn hierover goed ingelicht door de opmeting, die Pieter van Drongen hiervan in 1735 heeft gemaakt en die zich bevindt

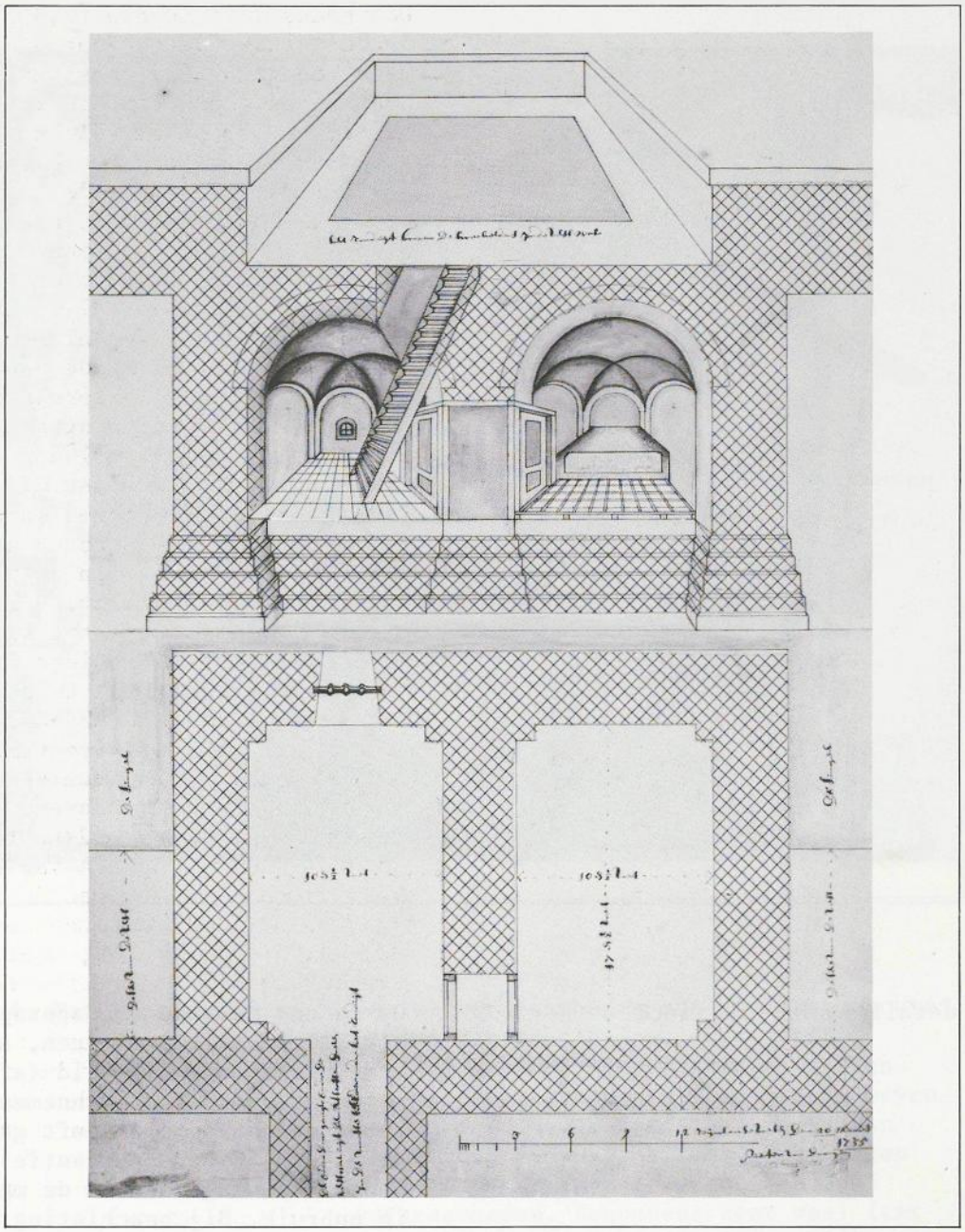

8. opmeting Van Drongen

in de prentverzameling van de Leidse Archiefdienst (afb. 8). De toren had een vierhoekig grondplan en bestond uit twee kamers. Een van deze ruimten had een houten vloer en was blijkbaar bestemd voor het bergen van het ontbrandbare buskruit. Het vertrek had geen vensters naar buiten en was bereikbaar via de andere kamer, waarin men door middel van een ladder kon afdalen. Beide ruimten waren door een stenen gewelf afgedekt.

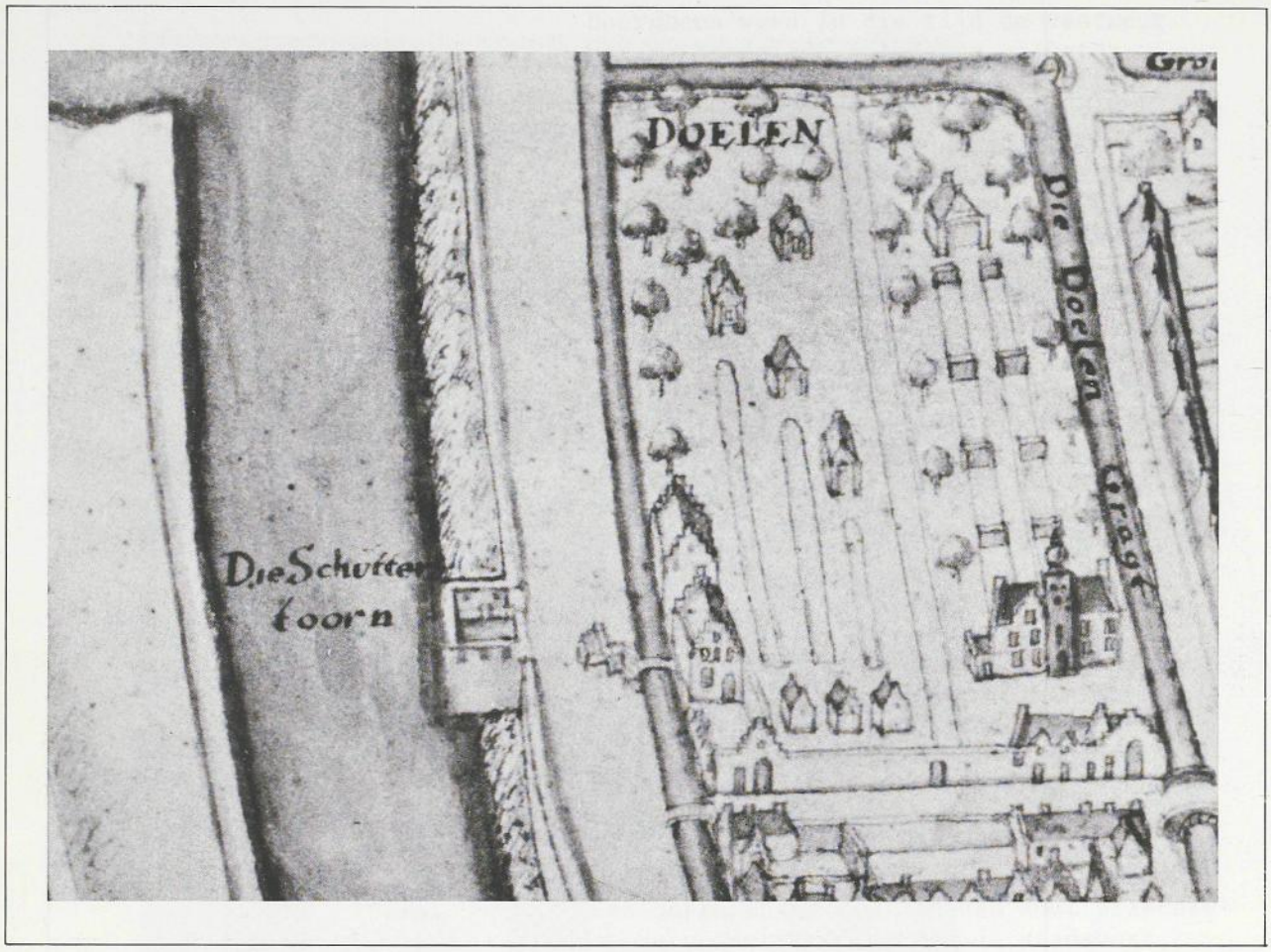

9. detail kaart Liefrinck

Op de ons bekende stadsperspectieven, die allen na 1600 dateren, staat alleen deze onderbouw afgebeeld (afb. 9). Toch mogen we voor zeker aannemen, dat deze toren een bovenbouw heeft gehad. Door de steeds grotere perfectie van de vuurbewapening raakten de muurtorens in onbruik. Bij beschieting door de vijand stortten ze in en gingen ze zwakke punten in de verdediging vormen. In de zestiende eeuw werd er algemeen toe overgegaan de bovenbouw van deze torens te slopen en de onderbouw in de vorm van een "ronduit" voor de opstelling van afweergeschut in te richten. Op de kaart van Van Deventer staan de waltorens nog met spitsen afgebeeld, zodat we wel mogen aannemen, dat de "onthoofding" van deze torens kort na 1560 moet hebben plaatsgevonden.
Slechts enkele torens die als kruitmagazijn waren ingericht, bleven in hun oude vorm gehandhaafd.

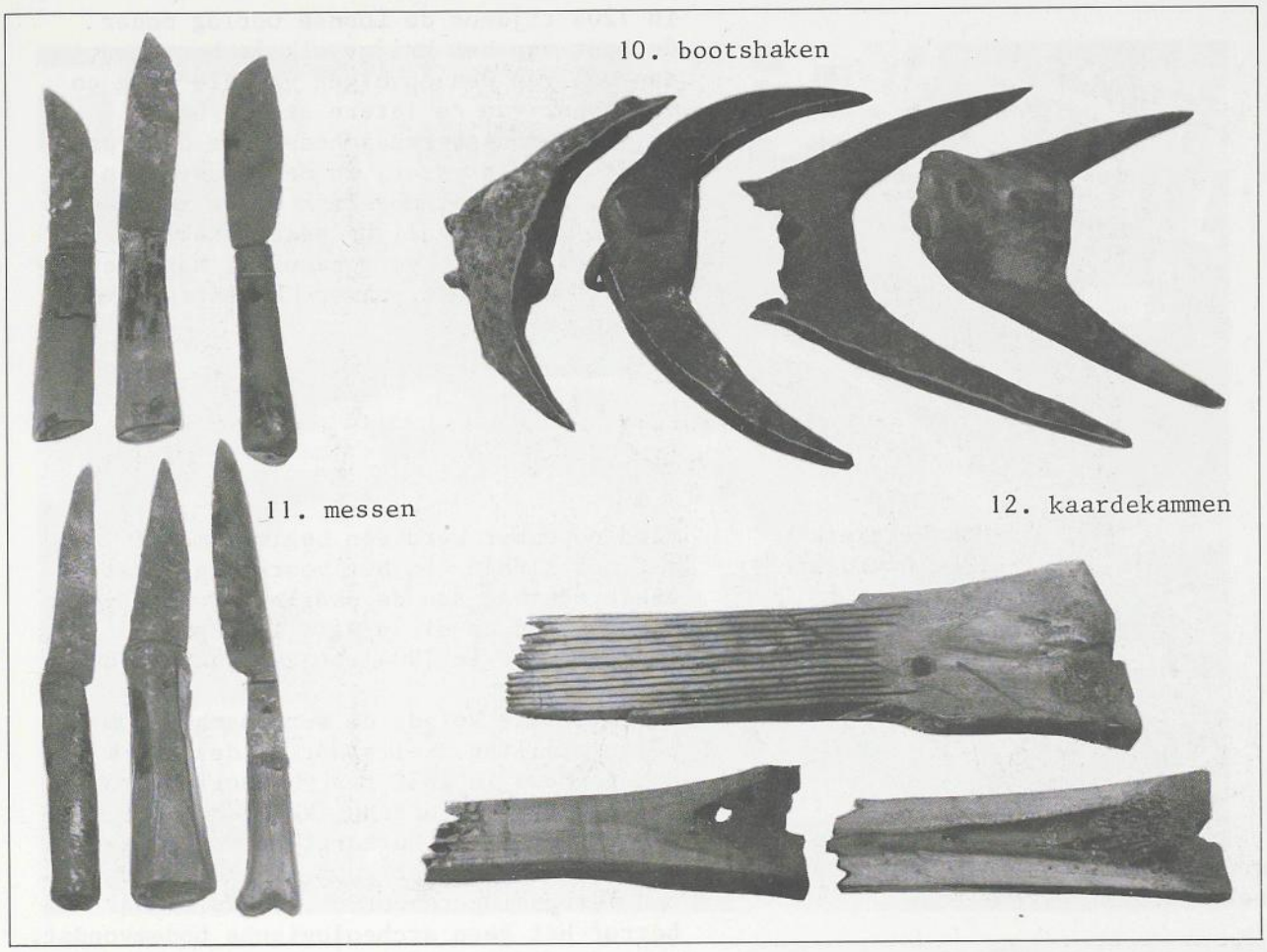

4. Marktenroute

Ook de werkzaamheden aan de marktenroute werden het gehele jaar voortgezet. De middeleeuwse ophogingslagen werden ingemeten en er werden vele steekproeven gedaan op mobiele vondsten. Leden van de A.W.N., afd. Rijnstreek, besteedden een aantal vrije zaterdagen aan deze werkzaamheden. Behoudens zeer veel leer (zie hierover de afzonderlijke bijdrage van mevr.drs. C. van Driel-Murray op blz. 35) en vele duizenden scherven, kwamen metalen en benen gebruiksvoorwerpen, zoals messen, kaardekammen, bootshaken, scharen, sloten en glissen voor (afb. 10, 11 en 12). Enige minder algemeen bekende voorwerpen worden hieronder afzonderlijk toegelicht (zie blz. 27).

Achter het gebouw van Vroom en Dreesmann werd een aantal zeer grote, vierkante, eiken palen aangetroffen. Mogelijk zijn dit de resten van de voormalige Grote Brugge, waarvan vermeld wordt dat deze

in 1204 tijdens de Loonse Oorlog onder de last van het krijgsvolk is bezweken, dan wel van een opvolger van die brug en voorloper van de latere stenen brug.
Bij rioleringswerkzaamheden aan de overzijde van het water, in de Nieuwe Rijn oever, wordt het mogelijk om na te gaan of ook daar dergelijke palen aanwezig zijn. Zo zou het vermoeden dat het hier brugpalen betreft, nadere bevestiging kunnen krijgen.

5. Mon Pèrekerk
("De Overdekte")

Eind november werd een begin gemaakt met het slopen van het voormalige overdekte zwembad aan de Haarlemmerstraat. Tevoren had op die plaats een kerk gestaan, die in 1934 tot zwembad was omgebouwd.
De commissie volgde de werkzaamheden met belangstelling. Weliswaar is deze kerk pas gebouwd in 1838 ter vervanging van een veel kleinere schuilkerk; maar de bodem van Leiden herbergt vaak verrassingen. Ook ditmaal kwam er inderdaad een verrassing tevoorschijn. Weliswaar betrof het geen archeologische bodemvondst, maar de (kunst-)historische ontdekking was niet minder opzienbarend. In het koor van de voormalige kerk - later voor vele Leidenaars beter bekend als het "kikkerbadje" - werden achter enkele muren wandschilderingen aangetroffen.
Bij nader onderzoek bleken het op doek geschilderde religieuze voorstellingen te zijn. In overleg met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en het Stedelijk Museum "De Lakenhal" konden door medewerkers van "De Lakenhal" de complete schilderingen (vier in totaal) van de St. Josefkapel worden gered. Van het Maria-altaar kon slechts één doek worden geborgen, dat echter in zeer slechte staat verkeerde.
De vier Josefschilderingen hebben een 45-jarig verblijf in het zwembad vrij goed doorstaan. De schilderingen zijn thans ter conservering in "De Lakenhal". Zie voor een uitvoerig verslag de bijdrage van drs. M. Wurfbain op blz. 53).
De sloop van het gebouw wordt voortgezet en een eventueel bodemonderzoek zal pas in 1980 kunnen plaatsvinden.

restant De Overdekte:
ketelhuis/v.m. pastorie

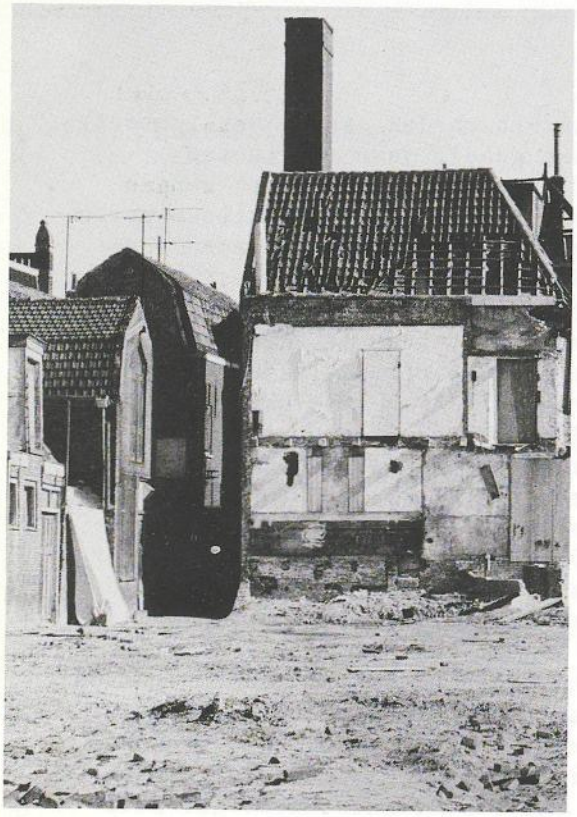

6. Onze Lieve Vrouwekerk

In oktober 1979 werd een begin gemaakt met de afbraak van de school aan het Vrouwekerkhof en het ontgraven van mogelijke funderingen van de Onze Lieve Vrouwe- of Mariakerk.
Het oorspronkelijke plan dat het onderzoek door de R.O.B. zou worden verricht, kon om technische redenen geen doorgang vinden. Daarom besloot de Commissie het onderzoek zelf ter hand te nemen. Van de Vrouwekerk is bekend dat zij in 1364 werd verheven tot parochiekerk van Maredorp. Reeds twee decennia tevoren was hier een hulpkerk van de parochie van Oegstgeest gesticht. Of vanaf 1364 van het oude gebouw gebruik werd gemaakt, is niet bekend.
De kerk, die in de loop der eeuwen enige malen is verbouwd c.q. vergroot, ging na de Reformatie over op de Waalse Gemeente. Tenslotte werd in 1825 een begin gemaakt met de sloop van de kerk.
Bij de bouw van de school ter plaatse in de tweede helft van de vorige eeuw

▲
13. Onze Lieve Vrouwekerk, fundamenten

werden nog enkele resterende muurfragmenten in de bouw opgenomen, t.w. een gedeelte van de westmuur en een fragment van het koor.

In 1974 was door de student J.Vos uit Leiden een kunsthistorisch onderzoek verricht naar de bouwkundige vorm van de kerk. Dat resulteerde in een 70 blz. tellende scriptie, die een leidraad vormde bij het eerste archeologische onderzoek. Het bleek al snel dat bij de bouw van de school zoveel mogelijk gebruik was gemaakt van de oude funderingen van de kerk. Bij zorgvuldig verwijderen van de negentiende-eeuwse bouwfragmenten bleek de fundering van de kerk volledig intact (afb.13).

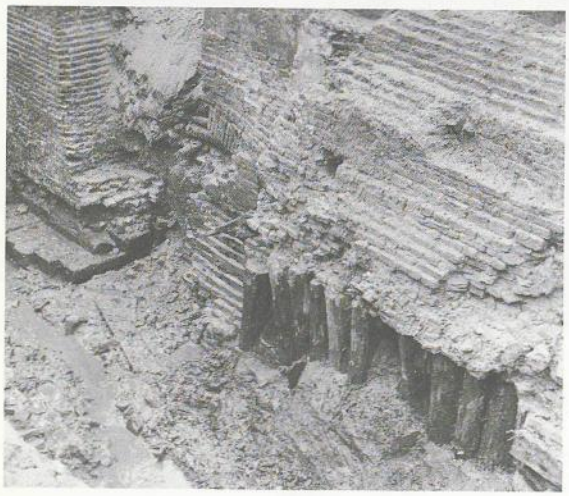

De heer J. Vos was in zijn scriptie tot de conclusie gekomen dat aanvankelijk in de veertiende eeuw een kapel was gebouwd, waarvan later ten behoeve van de bouw van de toren weer een gedeelte werd afgebroken. In het midden van de vijftiende eeuw werd de kerk vergroot tot een drie-schepig gebouw, terwijl tenslotte in de tweede helft van de vijftiende eeuw het koor aanmerkelijk werd vergroot. In de zeventiende eeuw werd een aantal grotere en kleinere kapellen aangebouwd.
De voorlopige conclusies aan de hand van de blootgekomen funderingen wijken op een aantal plaatsen af van de bouwkundige conceptie zoals die in de scriptie werd geschetst. Doordat de nog aanwezige restanten van de kerk veel groter bleken te zijn dan werd verwacht en het onderzoek en de interpretatie hiervan veel ingewikkelder, werd een onderzoek door de R.O.B. zeer wenselijk geacht (afb.14).

In overleg met de provinciaal archeoloog werd besloten dat dit onderzoek door de Rijksdienst in januari 1980 een aanvang zal nemen.
Een volledig verslag van deze bevindingen zal in het jaarverslag over 1980 worden opgenomen.

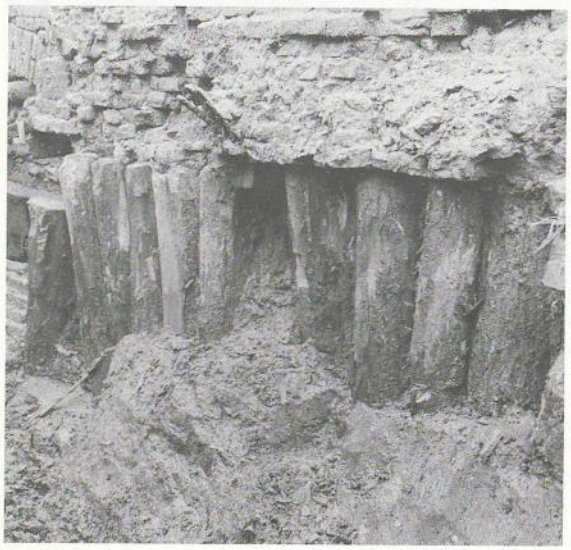

14. detail houten funderingspalen

Begravingen in de Onze Lieve Vrouwekerk.

In de zeventiende eeuw is een aantal Leidse professoren en andere aan de Universiteit verbonden geleerden in de (Waalse) kerk bijgezet. In verband met de op handen zijnde afbraak van de kerk werd in 1819 besloten de epitafen (eremonumenten) van Josephus Justus Scaliger, de vermaarde filoloog *(3)*, en de botanicus Carolus Clusius, aan wie wij nu nog de Clusiustuin aan de Vijfde Binnenvestgracht danken, over te brengen naar de Pieterskerk. De stoffelijke resten van deze geleerden werden echter niet overgebracht en bleven rusten in de kerk aan de Haarlemmerstraat.
Het is aan het onderzoek van drs. H.J. de Jonge te danken dat we precies geïnformeerd waren over de plaats waar Scaliger begraven was *(4)*. In overleg met de heer De Jonge en dr. G.J.R. Maat van het Anatomisch-embryologisch Laboratorium werd een plan opgesteld om de stoffelijke resten van Scaliger op te graven, teneinde deze op een waardiger plaats de doen herbegraven.
Bij het eerste onderzoek van de kerk was reeds gebleken dat de tot dan toe aangetroffen begravingen voor een groot deel reeds in vroeger tijd waren geschud; d.w.z. dat de stoffelijke resten van meerdere individuen uit een grafkelder bijgezet waren in een kleine schudkist om plaats te maken voor eventuele volgende bijzettingen. De kans dat dit met Scaliger ook gebeurd zou zijn, was om twee redenen minder groot:

15. skelet Scaliger

1. Scaliger had tijdens zijn leven bepaald dat geen andere bijzettingen in "zijn" grafkelder mochten plaatsvinden.
2. De epitaaf en zerk waren in de zeventiende en achttiende eeuw bezienswaardigheden waar zelfs vele buitenlanders naar kwamen kijken. Dit zou een reden voor de kerkmeesters geweest kunnen zijn dit graf intact te laten.

Op vrijdag 26 oktober is de grafkelder vrijgegraven. Een karwei dat met grote omzichtigheid door de fa. Van Eyk uit Delft werd verricht. De onderzoekers onder leiding van de heer Maat slaagden er na vele uren handwerk tenslotte in het gebeente van Scaliger bloot te leggen (afb.15). Inderdaad tot dan toe de enige begraving die volkomen intact werd aangetroffen *(5)*.
Het gebeente van Clusius kon niet meer worden geborgen, daar zijn graf geschud was en herhaaldelijk voor latere begravingen is gebruikt.

Het is te hopen dat Scaliger, na de restauratie van de Pieterskerk, in deze kerk zal kunnen worden bijgezet.

Plannen om ook in de Onze Lieve Vrouwekerk een fysisch-anthropologisch onderzoek te doen, zoals dat in de Pieterskerk wordt uitgevoerd, werden opgegeven toen bij de eerste werkzaamheden bleek dat de graven geroerd waren. Op een dieper niveau in de klei werden nog enige niet verstoorde begravingen aangetroffen.

---

16. overzicht grafkelders Pieterskerk

7. Pieterskerk

De restauratie van de Pieterskerk bood een bijzondere gelegenheid om een onderzoek in te stellen naar de voormalige grafelijke kapel. Een kapel waarvan weinig meer bekend is dan dat deze in 1121 door de bisschop van Utrecht werd gewijd *(6)*.

De mogelijke plaats van deze kapel werd door Van Oerle ingetekend op de plattegrond van de kerk. In samenwerking met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek werd een werkschema opgesteld. De zerken zouden worden verwijderd en het plan was met behulp van een kleine graafmachine enige sleuven in de kerkbodem te graven.

Dat theorie en praktijk niet altijd met elkaar overeenstemmen, bleek spoedig.

Bij het verwijderen van de houten kerkbanken en de houten vloer waarop zij geplaatst waren, werden vele tientallen muurtjes van grafkelders zichtbaar. De zerken die daarop eertijds gerust hadden, waren bij vorige restauratiewerkzaamheden reeds verdwenen. De architect achtte het niet wenselijk dat de in hecht verband gebouwde muurtjes (afb.16) gesloopt zouden worden. Daardoor diende de gehele opzet van het onderzoek grondig gewijzigd te worden.

Onderzoek was nu slechts mogelijk in de grafkelders, die in de meeste gevallen een oppervlak van ongeveer 1 x 2 m besloegen. De grafkelders waren volgestort met zand en bouwpuin na de kerkrestauratie van 1864. Daaronder bevonden zich nog de kisten met de stoffelijke resten. De bodem van een grafkelder bestond veelal uit geglazuurde en ongeglazuurde plavuizen. Ten behoeve van het onderzoek dienden de kelders leeggegraven en de vloeren verwijderd te worden, wat een bijzonder tijdrovende en koude (winter)bezigheid was.

17. resten fundering/grondverbetering

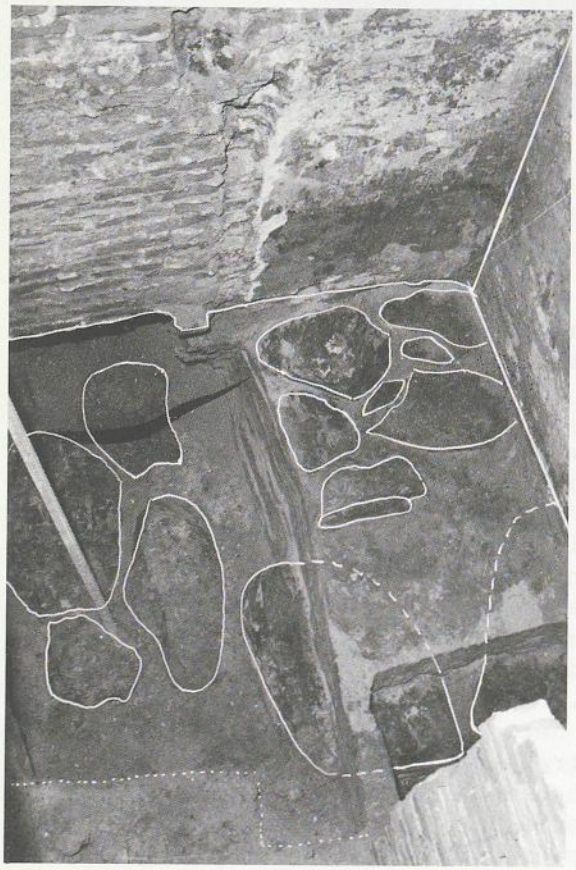

De Commissie is de staf van het Anatomisch-embryologisch Laboratorium van de Rijksuniversiteit veel dank verschuldigd voor het vele graafwerk dat door hen is verricht tijdens een gelijktijdig onderzoek waarover hieronder nog iets naders wordt gezegd.

Door middel van het afprikken van de bodem met een zgn. "prikijzer" werden op een viertal plaatsen resten van een natuurstenen fundering gevonden (afb.17), waarvan mag worden aangenomen dat zij onderdeel hebben gevormd van een vroegere kerk of kapel. Het materiaal - kwartsitische leisteen - en de wijze van grondverbetering, waarin de natuursteen was ondergebracht zijn niet in tegenspraak met een mogelijke bouw in de jaren voor 1121. Bij het ontgraven van enige grafkelders werden delen van de fundering van de toren "Sterre der Zee" uit het eind van de veertiende eeuw gevonden. Ook meerdere plavuizen vloertjes bleken op de torenfundering te rusten. Het van kloostermoppen opgetrokken muurwerk was op vele plaatsen uitgehakt ten behoeve van

begravingen, hetgeen de interpretatie van de gevonden muurresten aanvankelijk nogal bemoeilijkte. Uiteindelijk is toch de gehele fundering van de toren in kaart gebracht.
In de noordelijke beuk van de kerk werden resten van twee kapellen gevonden, die vermoedelijk behoord hebben bij de "tweede" kerk, uit de veertiende eeuw.
Het archeologisch onderzoek zal in het komend jaar worden voortgezet, wanneer de zerken uit het koor worden verwijderd. Bij het anthropologisch onderzoek gevonden "klei-begravingen", d.w.z. bijzettingen onder de laat-middeleeuwse grafkelders, maken het wenselijk om t.z.t. nog een nader onderzoek te doen buiten de huidige kerk op het Pieterskerkhof.

Na de afronding van het onderzoek zal de heer H.H. Vos een aparte bijdrage verzorgen, waarin aan de hand van de resultaten op de mogelijke reconstructies en de bouwgeschiedenis van de Pieterskerk zal worden ingegaan.
Behalve de Archeologische Begeleidings Commissie waren nog andere onderzoekers in de Pieterskerk aan het werk. Het betrof medewerkers van het Anatomisch-embryologisch Laboratorium van de Rijksuniversiteit en de mathematicus drs. R. M.T.E. Oomes.

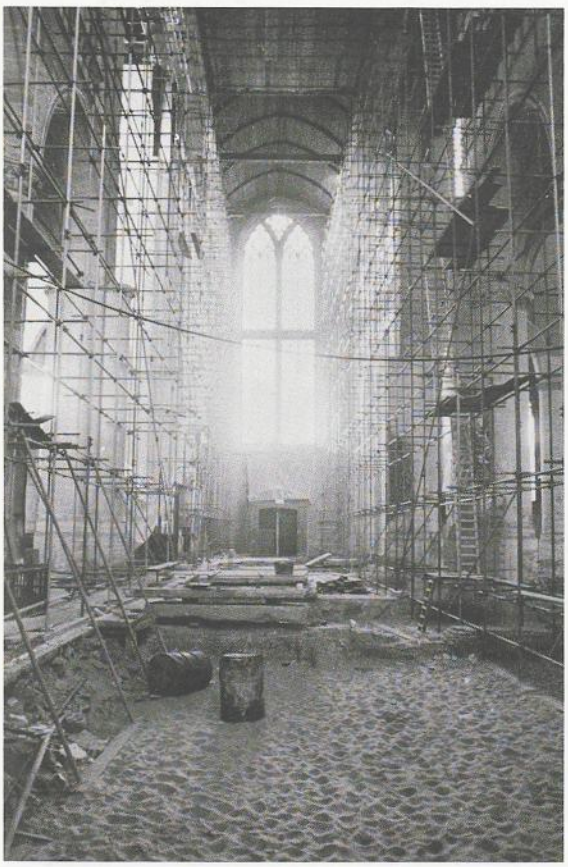

Het fysisch-anthropologisch onderzoek onder leiding van dr. G.J.R. Maat heeft o.a. ten doel een vergelijkend onderzoek in te stellen naar de lichaamslengte van de mens in de vroege Nieuwe Tijd. Analoog onderzoek heeft ook reeds in de Hooglandse Kerk plaatsgevonden. De skeletten werden hiertoe zorgvuldig opgegraven, gefotografeerd en opgemeten.
Het gelukte de anatomen tevens enige beroemde Leidenaars "bloot te leggen", onder wie het volledige skelet van de hoogleraren Albinus en Brugmans. De grafkelder van Boerhaave telde de stoffelijke resten van meerdere personen die in dit familiegraf bijgezet waren, maar de inhoud van de kelder bleek reeds in een kleine schudkist samengebracht te zijn.

Dat het mogelijk was de juiste ligging van de graven van Albinus, Brugmans, Boerhaave en nog vele anderen te bepalen, is de bekroning geweest van het tijdrovende puzzlewerk van de heer Oomes. Omdat bij de verbouwing van 1864 nogal onzorgvuldig met de zerken was omgesprongen, was een eenvoudige identificatie van de graven niet meer mogelijk. De zerken werden indertijd verwijderd, maar niet allen teruggelegd en evenmin op de oorspronkelijke kelder geplaatst. Aangezien vele zerken noch een nummer, noch een inscriptie hadden, was het slechts mogelijk aan de hand van de grafboeken en de aantekeningen die door de oorspronkelijke grafdelvers gemaakt waren, een aantal vaste punten te reconstrueren. Van daaruit kon de juiste ligging van vele zerken alsnog worden bepaald en die der kelders gelocaliseerd.

Tijdens de werkzaamheden werd veel medewerking ondervonden van de heer Nederlof van het architectenbureau Van der Sterre-Peetoom, die steeds zijn meetgegevens en tekeningen ter beschikking stelde en de onderzoekers ook op andere wijze behulpzaam was.

18. pelgrimsampul (voor-/achterzijde)

b. Enige voorwerpen uit de Marktenroute

Bedevaartsampullen

In de middeleeuwse ophogingslaag van de marktenroute werd een pelgrimsampul aangetroffen (afb.18) *(7)*. Een tweede exemplaar (afb.19) werd in het voorjaar van 1980 gevonden, maar wordt volledigheidshalve reeds in dit verslag opgenomen.
In de middeleeuwen zijn vele duizenden personen ter bedevaart gegaan. Dit geschiedde deels uit zuiver religieuze overwegingen, maar deels ook als boetedoening, als straf opgelegd door een geestelijke of wereldlijke rechtbank. Indien de bedevaart als straf was opgelegd, diende men bij terugkeer als bewijs van het volbrengen van de pelgrimage een schriftelijke verklaring ("betoich") over te leggen *(8)*. In het bedevaartsoord werd ook vaak als souvenir een insigne gekocht. De meest voorkomende vorm van een pelgrimsinsigne is de broche, die met een speld aan hoed

19. pelgrimsampul (voor-/achterzijde)

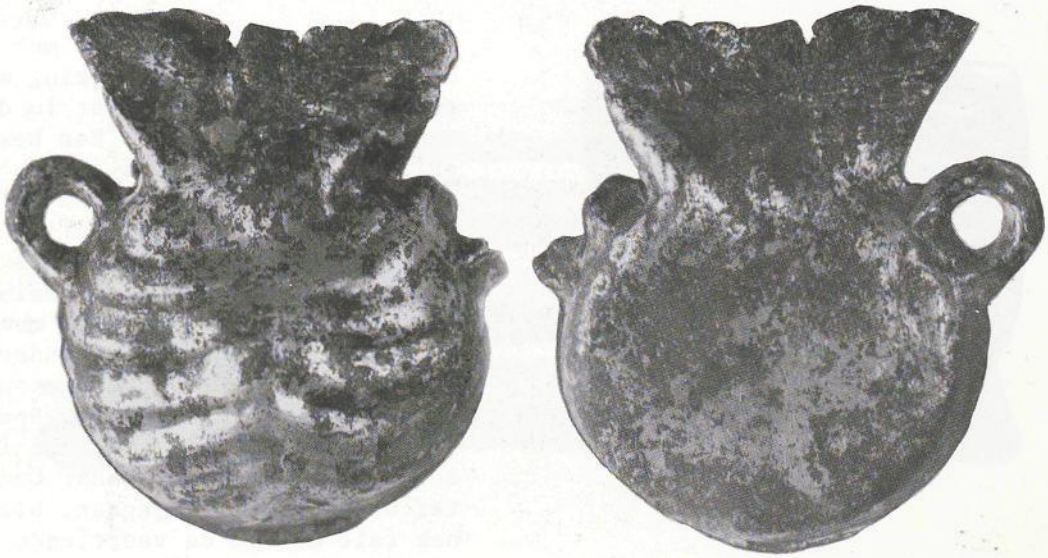

of mantel kon worden bevestigd. De afgebeelde voorstellingen op dergelijke insignes zijn zeer gevarieerd; vaak betreffen ze heiligen, of beelden ze religieuze taferelen uit. Deze souvenirs waren meestal van lood of een goedkope lood-tin legering. Ook zijn uitzonderlijke exemplaren van goud en zilver bekend. Het dragen van een pelgrimsinsigne gaf aan dat men een pelgrim was en moest de drager voor berovingen op zijn bedevaartstocht vrijwaren. Ook werden aan de insignes bepaalde krachten toegedacht, zoals het genezen van zieken en het behoeden tegen onheil.
Voor vele bedevaartsoorden was het vervaardigen van souvenirs een welkome bijverdienste. Soms was de productie alleen in handen van de geestelijkheid; maar in tijden van veel bezoekers (bijvoorbeeld in "heilige jaren") werd het ook aan lokale handwerkslieden toegestaan insignes te vervaardigen.
Een minder vaak voorkomend type van een bedevaartsinsigne is de ampul. Dit is een soort metalen flesje (in ons geval ± 3 cm hoog) van lood of een lood-tin legering, dat gevuld werd met olie of (gewijd) water. De ampulla werd van boven dichtgeknepen en kon zowel om de hals gedragen worden, als vastgespeld op de kleding.
De versiering op de ampullen bestaat vaak uit motieven als bloemen, kronen en letters, of heraldische, dan wel quasi-heraldische afbeeldingen. Afbeelding 18 toont een ampul, versierd met een wapenschild met een kruis.

detail afbeelding 18

Over de herkomst is niets met zekerheid te zeggen. Vergelijking met elders gevonden exemplaren wijst in de richting van Zuid Engeland *(9)*. Een bekende stilering van de ampul is die van de Jacobsschelp (afb.19). Het belangrijkste bedevaartsoord waar de Heilige Jacobus vereerd werd, was Santiago de Compostela in Noord Spanje. Aangezien deze heilige echter op nog veel meer plaatsen werd aanbeden, mag niet zonder meer worden geconcludeerd dat de gevonden Jacobsampul inderdaad uit de Spaanse bedevaartsplaats meegebracht is. Dat er echter wel Leidenaars naar Compostela ter bedevaart zijn gegaan, blijkt uit het feit dat in de veertiende en vijftiende eeuw onder de vele personen die

op last van het Leidse gerecht een bedevaartstocht ondernamen, ook velen verplicht werden hun reis daarheen te richten *(10)*.

Pelgrimsinsignes zijn vanaf de vroege middeleeuwen bekend, maar werden eerst in de twaalfde eeuw op grote schaal vervaardigd. Het hoogtepunt lag in de veertiende eeuw. Het aantal teruggevonden exemplaren is echter gering. Datering van een losse vondst is daarom niet mogelijk. Aangezien de ophogingslaag van de Marktenroute is ontstaan door het aanplempen van de Rijnoevers gedurende een periode van vele tientallen, of mogelijk honderden jaren, kan ook aan de hand van de vondstomstandigheden geen nauwkeurige datering gegeven worden. Aardewerkscherven uit de nabijheid van de in Leiden gevonden ampullen dateren uit de veertiende en de vijftiende eeuw.
Analoge ampullen, waarvan een datering zeker is, blijken in het begin van de veertiende eeuw te zijn vervaardigd.

Glissen

Afbeelding 20 toont een aantal gepolijste botten, de zgn. glissen. Vanaf de Karolingische tijd worden botten (metecarlaia en metatarsalia, hier met een lengte variërend van ± 22 - ± 25 cm) gebruikt als schaatsen. Naast het ge-

20. glissen

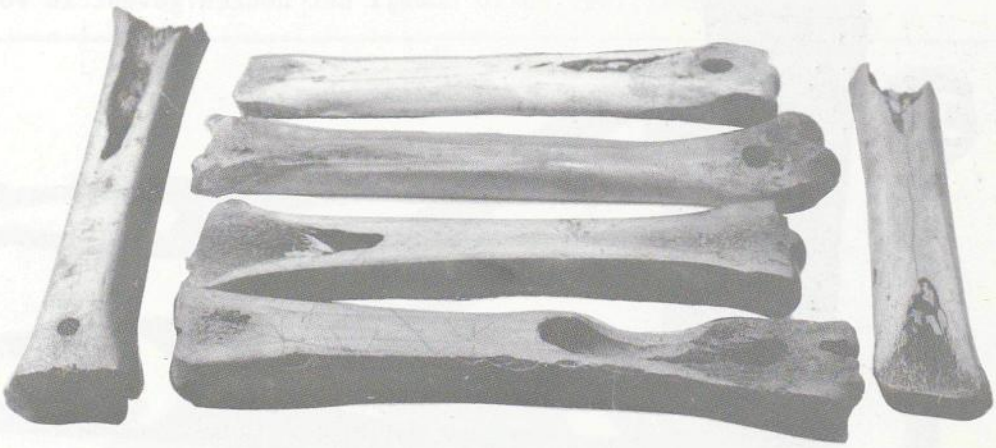

22. dolk (tekening)

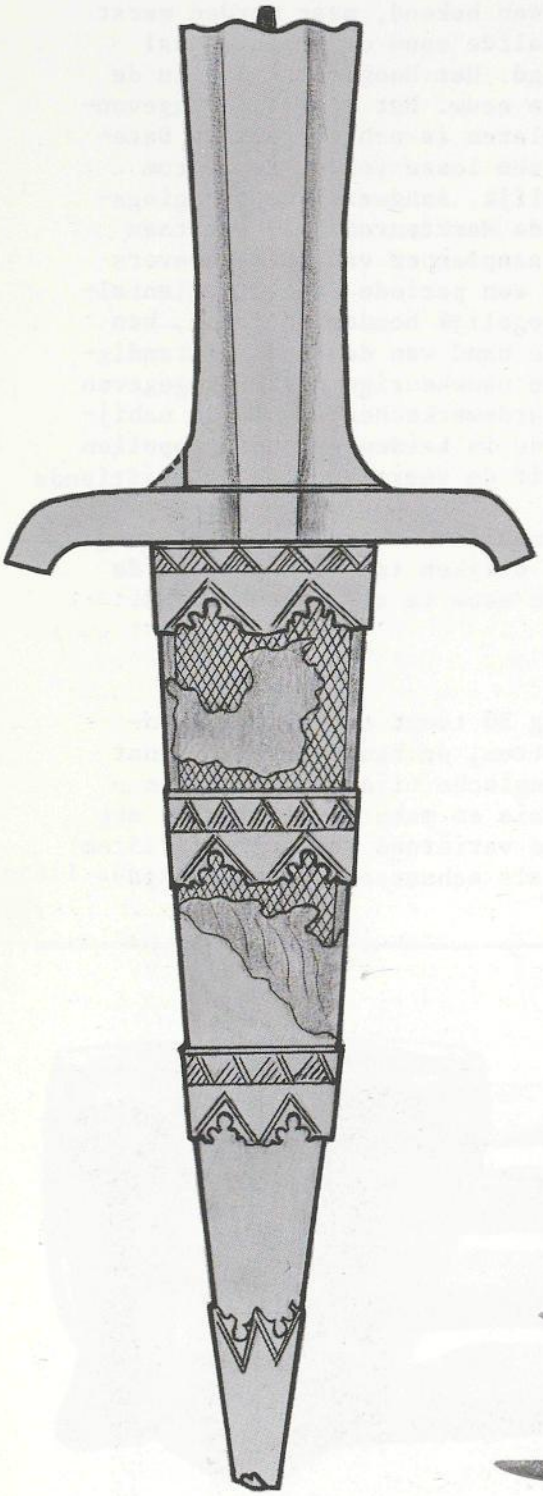

bruik onder de schoen als schaats, waarbij men zich met een prikstok voortbewoog, werden de glissen ook als glijders onder de slede toegepast.
Door het schuren langs het ijs ontstaat een glad gepolijste kant. Vaak is het been horizontaal doorboord; waarschijnlijk was hierin een houten pen bevestigd, waaraan bindingen konden worden vastgemaakt.
Glissen zijn in bepaalde streken vrij lang in gebruik gebleven, soms zelfs tot in de zeventiende eeuw. De Leidse glissen werden echter alleen tezamen met scherfmateriaal uit de dertiende en het begin van de veertiende eeuw gevonden.

Scharen

Een tweetal scharen werd aangetroffen. Deze vorm is zeer lang in gebruik gebleven (afb. 21). In de beeldende kunst zien we ze zowel afgebeeld in gebruik bij de schapenscheerder als bij de kleermaker. Op grond van veranderingen in de uitvoering van details, zoals de vorm van het blad bij de kruising van de handgreep, is een grove datering mogelijk. Deze wijst in de richting van de dertiende of veertiende eeuw.

Dolk

Afbeelding 22 toont een zeer fraaie dolk met een lengte van 32 cm. Het tweezijdig snijdende lemmet is van vertind ijzer, de zware pareerstang is van ijzer, terwijl het houten gevest is voorzien van

21. scharen

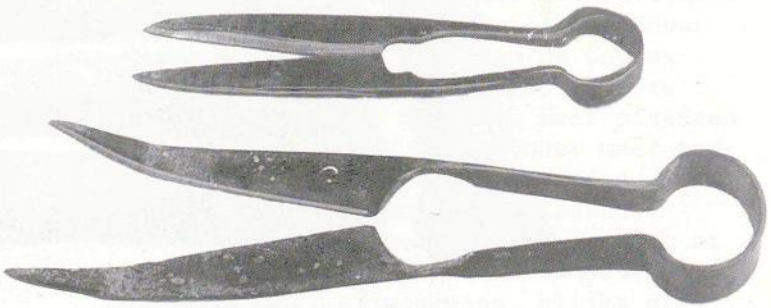

een metalen oog. De dolk bevond zich in een lederen foudraal met koperbeslag. Het leder was in zeer slechte staat en grotendeels verdwenen, het ruitpatroon was echter nog duidelijk te zien, terwijl het koper filigrain beslag nog geheel intact was.
De dolk is ter conservering naar de R.O.B. gezonden. Bij deze dienst zal een nieuw lederen foudraal worden vervaardigd, waarop het koperbeslag wederom wordt aangebracht. Het (gebarsten) houten gevest wordt geconserveerd en gerepareerd.
Aan de hand van de datering van het nabijgelegen scherfmateriaal als veertiende-eeuws, lijkt een datering van de dolk in dezelfde periode verantwoord.

Sloten

Afbeelding 23 toont een middeleeuws cylinderslot, compleet met pen en sleutel. Het cylinderslot is in deze vorm vele eeuwen in gebruik geweest. Reeds de Romeinen brachten deze sloten naar onze streken, getuige het exemplaar opgegraven te Echzell, bij Frankfurt am Main (opgraving Castellum eind eerste, begin tweede eeuw na Chr.). Ook in Engeland en Spanje is dit type gedurende de middeleeuwen in gebruik gebleven; het wordt o.m. aangeduid als het slot van een slavenketting.
Het lijkt nauwelijks waarschijnlijk dat het Leidse slot heeft gediend om slaven te ketenen; het is een praktisch gebruiksvoorwerp dat voor vele doeleinden gediend kan hebben. Een datering aan de hand van het type sleutel komt uit op de dertiende of de veertiende eeuw.

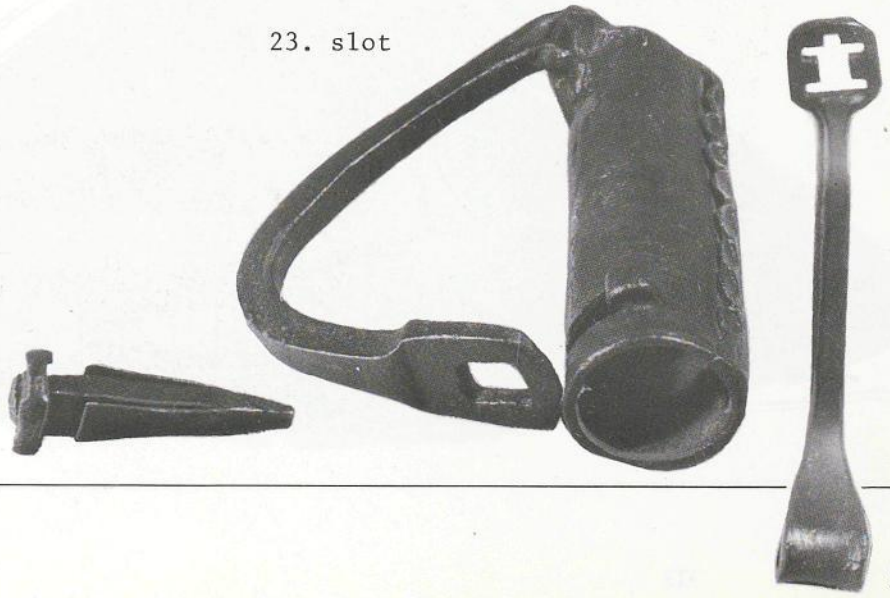

23. slot

Trippenblad

Een prachtige vondst was het los aangetroffen bovenblad van een zogenaamde bruidstrip (afb. 24 en 25). Een trip is een houten slipper met een bovenblad in de vorm van twee driekantige stukken - gewoonlijk onversierd - leder. De gewone schoenen, meest muilen, waren in de middeleeuwen erg dun en ook de schoenzool van deze muilen was weinig geschikt om mee buiten te lopen, zodat de trip als een overschoen werd gebruikt.
Rijk versierde trippenbladen zijn vrij zeldzaam. Momenteel zijn ongeveer tien exemplaren in Nederland bekend. Het in Leiden gevonden exemplaar toont een echtpaar, zittend onder een boom, met in het midden een schaakspel. De man houdt een vogel in de hand. De omringende tekst luidt: "altoes blide so wat ic lide" (ik ben altijd blij, wat mij ook overkomt). Een vrijwel identiek exemplaar dat in Dordrecht is opgegraven, is omstreeks 1400 gedateerd *(11)*.

26. aardewerk, fragment

24. tekening trippenblad

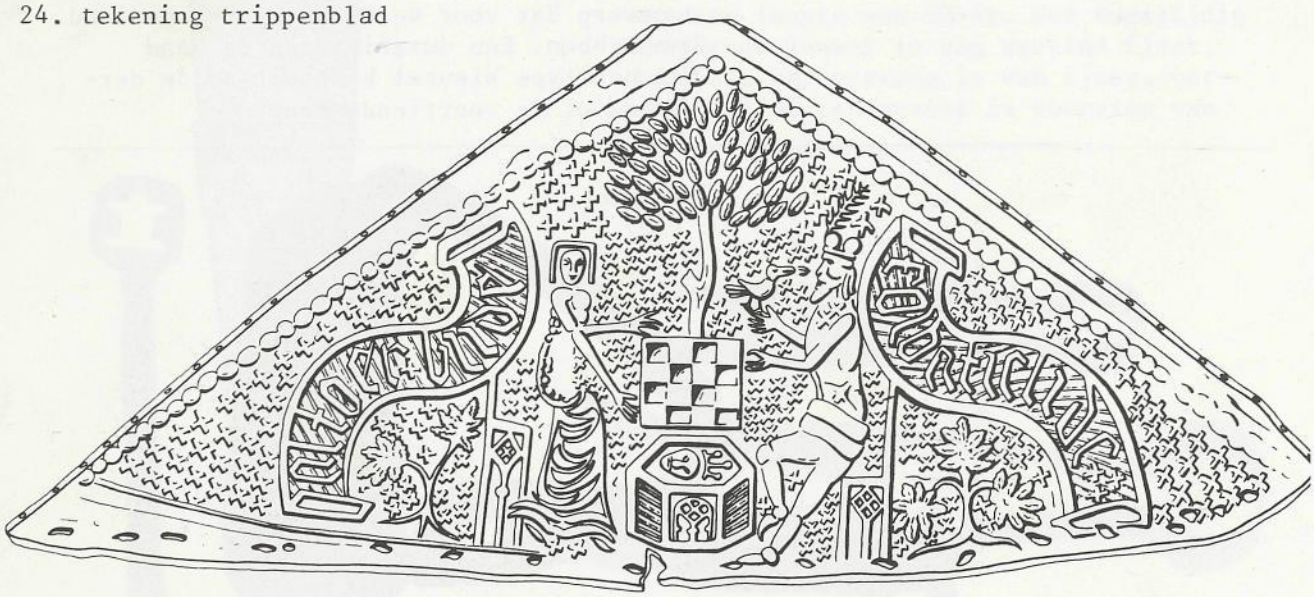

26. aardewerk.

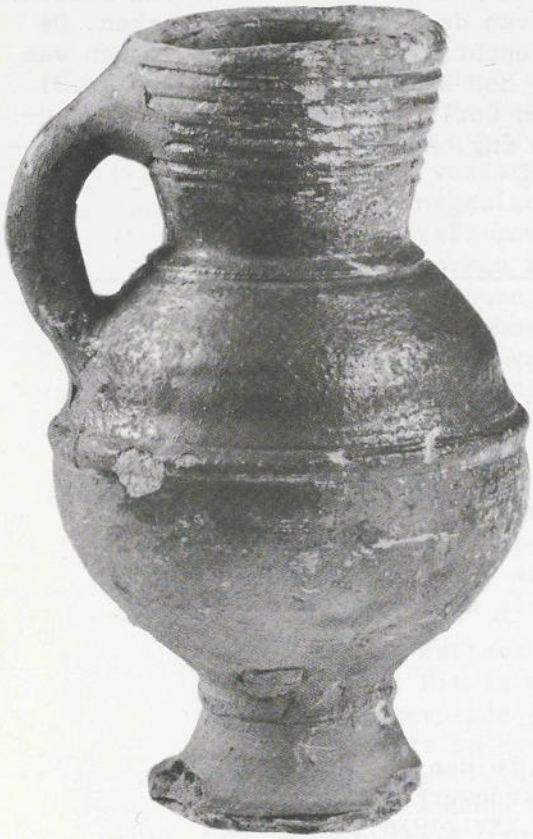

Aardewerk

In de ophogingslaag bevonden zich vele duizenden scherven. Op één exemplaar na werden geen gave voorwerpen aangetroffen, terwijl ook de scherven niet tot een geheel konden worden gerestaureerd.
Volgens de laatste indruk doorloopt een bonte variatie aan scherven een langdurige periode, te beginnen met het import-Pingsdorf-, Paffrath- en Andenneaardewerk en doorlopend tot het zgn. steengoed uit het Rheinland, voorzien van zoutglazuur. Een periode derhalve, lopend vanaf de twaalfde tot en met de zestiende eeuw.
Vroeger aardewerk dan het Pingsdorf, dat met de vondsten uit de Burchtheuvel te vergelijken zou zijn, is tot dusver niet aangetroffen.
Een tweetal bijzondere aardewerken voorwerpen is op afbeelding 26 weergegeven. Het sierlijke kruikje - het enige gave exemplaar - van rood aardewerk met loodglazuur, is ongetwijfeld geïmporteerd, maar de herkomst is onbekend.
Hetzelfde geldt voor het fragment van een kommetje (of mogelijk kruikje) van rood aardewerk met spaarzaam loodglazuur en een versiering op de buik.
Het ligt in de bedoeling de scherven na afloop van alle werkzaamheden aan de marktenroute nader te analyseren.

25. foto trippenblad

De uitvoering en de technische begeleiding van de in dit overzicht opgenomen projecten was in handen van mevr. H. Suurmond-van Leeuwen en ir. H.H. Vos, met medewerking van de Dienst Gemeentewerken. De documentatie ten behoeve van de beschrijving van de resultaten van het onderzoek van de stadsmuur op het Doelenterrein (projectnr.3) werd geleverd door dr.ir. H.A. van Oerle. Bij verscheidene projecten werden boringen verricht door ing. A.P. Pruissers van de Rijksgeologische Dienst te Haarlem.

Noten

(1) *Bodemonderzoek Leiden, 1979*, Leiden 1979, blz. 15.
(2) J.W. Boersma, "Ringvormige aardewerken voorwerpen en haardkragen", in: *Westerheem* XXV (1976), blz. 182.
(3) H.J. de Jonge, "Grafsteen en graf van Scaliger", in: *Leids Jaarboekje* LXX (1978), blz. 91.
(4) H.J. de Jonge, "Josephus Scaliger in Leiden", in: *Leids Jaarboekje* LXXI (1979), blz. 71.
(5) Zie voor een uitgebreid verslag hiervan de bijdrage van H.J. de Jonge in *Holland* febr. 1980, blz. 20.
(6) Gemeentearchief Leiden, Archieven Kerken, inv.nr. 7, fol. 1 r°.
(7) Voor literatuur hierover o.a. B.W. Spencer, "Medieval pilgrim badges", in: *Rotterdam Papers*, Rotterdam 1968, blz. 137, en dez., "A scallop-shell Ampulla from Caistor, and comparable Pilgrim Souvenirs", in: *History and Archaeology*, ed. The Lincolnshire Local History Society 6 (1971), blz. 59.
(8) Hierover zeer uitvoerig J. van Herwaarden, *Opgelegde Bedevaarten*, Assen/Amsterdam 1978.
(9) Blijkens een persoonlijke mededeling van R. Datema.
(10) J.G. Endhoven, "Bedevaart als straf", in: *Leids Jaarboekje* LXX (1978), blz. 33.
(11) H. Sarfatij, "Dordrecht", in: *Spiegel Historiael*, 7 (1972), blz. 661. Daar echter met de tekst "minne doet mii dolen". De afbeelding is vrijwel identiek.

VEERTIENDE-EEUWSE ZWAARDSCHEDEN UIT LEIDEN. *(1)*

C. van Driel-Murray

Behalve de massa scherven en botten in het uit de rioleringssleuven van de Leidse Marktenroute gebaggerde materiaal, vormen ook grote hoeveelheden middeleeuws leer een in het oog springende vondstgroep. Het vochtige en luchtdichte milieu heeft dit organisch materiaal vaak uitstekend bewaard. Al het leer is afval: zowel restjes, die bij de vervaardiging van leren voorwerpen zijn overgebleven, als oude en versleten voorwerpen kunnen geïdentificeerd worden.
Het gevonden schoeisel blijft in dit artikel buiten beschouwing; de omvang van dit materiaal is dermate groot dat het werk nog lang niet voltooid is.
In materiaal afkomstig uit de omgeving van de huidige Visbrug aan de noordzijde van de Rijn werd een concentratie leren zwaardscheden gevonden. Deze vondst, van beperkte omvang, vormt het onderwerp van dit eerste rapport over de leervondsten uit de Marktenroute. Wel wil ik benadrukken dat deze studie nog niet afgerond is, en alle conclusies die hier getrokken worden als zeer voorlopig beschouwd moeten worden.

De vondst bestaat in totaal uit 117 zwaardscheden, waarvan 22 versierd. Dit is maar een klein gedeelte van wat aanwezig was in de afgevoerde grond die door de gemeente op een speciale stortplaats op Roomburg gestort werd, opdat leden van de A.W.N. onder leiding van de Begeleidingscommissie alsnog het onderzoek konden doen dat ter plaatse onmogelijk was. Het was louter gebrek aan mankracht dat het verzamelen van nog veel meer scheden bemoeilijkte. De gevonden scheden zijn de afvalprodukten van een werkplaats, in die zin dat de afgedankte scheden, die vervangen moesten worden, door de schedenmaker werden weggeworpen; het materiaal is dus niet noodzakelijkerwijze door die werkplaats - of zelfs in Leiden - vervaardigd. Het is echter niet waarschijnlijk dat het veertiende-eeuwse Leiden een bestaansmogelijkheid aan meer dan één zwaardschedenmaker bood.
Verder wekt de concentratie van scheden in de nabijheid van de Visbrug, met enkele geïsoleerde stukken stroomafwaarts de indruk dat wij hier met het afval van één enkele werkplaats te doen hebben. De uniformiteit van vervaardigingswijze, afmetingen en versiering, zowel qua techniek als in de gebruikte motieven, lijkt dit vermoeden te ondersteunen. De genoemde uniformiteit suggereert ook dat de groep als geheel praktisch gelijktijdig is en zeker niet het resultaat van langdurig storten van afval op dezelfde plek.

Het is niet te achterhalen waar precies de schedenmaker zijn werkplaats had. Hij kon gemakkelijk zijn afval naar aan te plempen oevergedeelten van de rivier hebben gebracht vanuit een werkplaats aan de Maarsmansteeg of zelfs de Breestraat. De werkplaats zal zeker in het hartje van stedelijk Leiden hebben gestaan, samen met vele andere bedrijfjes waarvan het bestaan door de archeologische vondsten aangetoond is. Vondstconcentraties als zwaardscheden bij de Visbrug of runderschе-

afb. 1

afb. 2 a

afb. 2 b

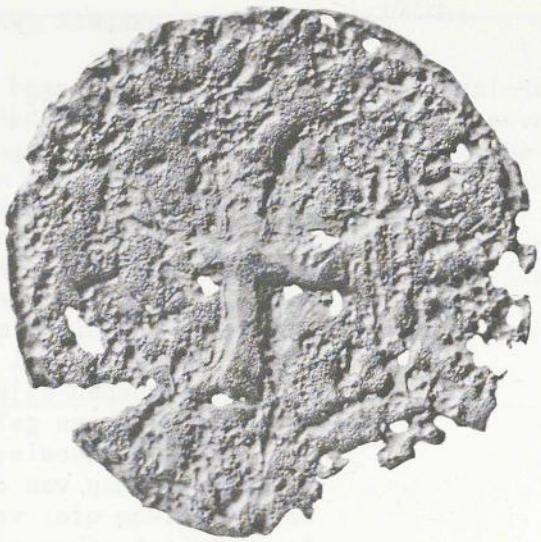

afb. 3

dels en hoornpitten ter hoogte van de huidige Waag zouden misschien de werkplaats van de schedenmaker of hoornbewerker wat nauwkeuriger aan kunnen geven; maar er bestaan te veel onzekerheden om een poging daar toe te wagen *(2)*.

Het maken van een schede is maatwerk omdat alle zwaarden en mesklingen onderling verschillen. Zij werden dus doorgaans op bestelling gemaakt. De middeleeuwse techniek van schedemaken, zoals uit onze vondsten af te lezen is, verschilt

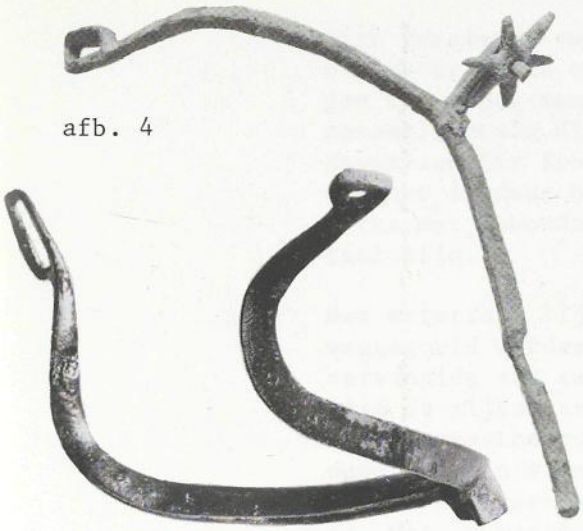

afb. 4

afb. 5

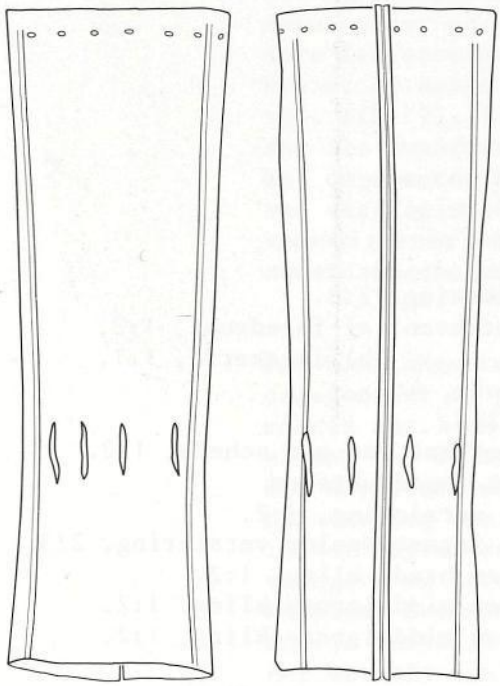

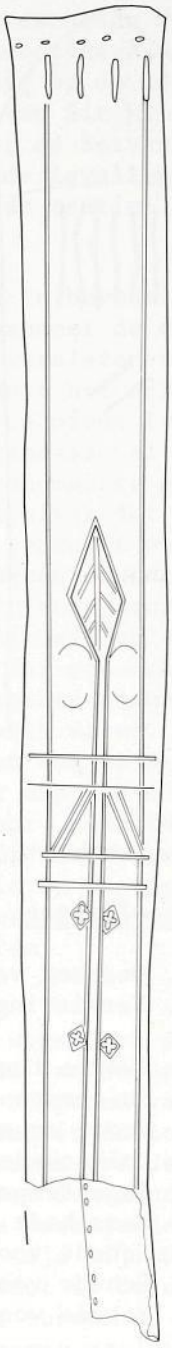

afb. 6

afb. 7

afb. 8

geenszins van de methode die nog in de zeventiende en achttiende eeuw gebezigd werd (Aylward, 1945, p. 22). Twee dunne houten latjes werden op de platte kanten van de kling bevestigd met linnen draad en lijm. Daarover werd een lange reep kalfs- of runderleer gevouwen en vast genaaid, en wel zó dat de naad in het midden van de achterzijde liep. In één van de Leidse scheden bevonden de houten latjes zich nog op hun plaats. De punt van de schede werd verstevigd met een metalen hoesje, de zgn. oorband (afb. 1), en aan de bovenkant werd

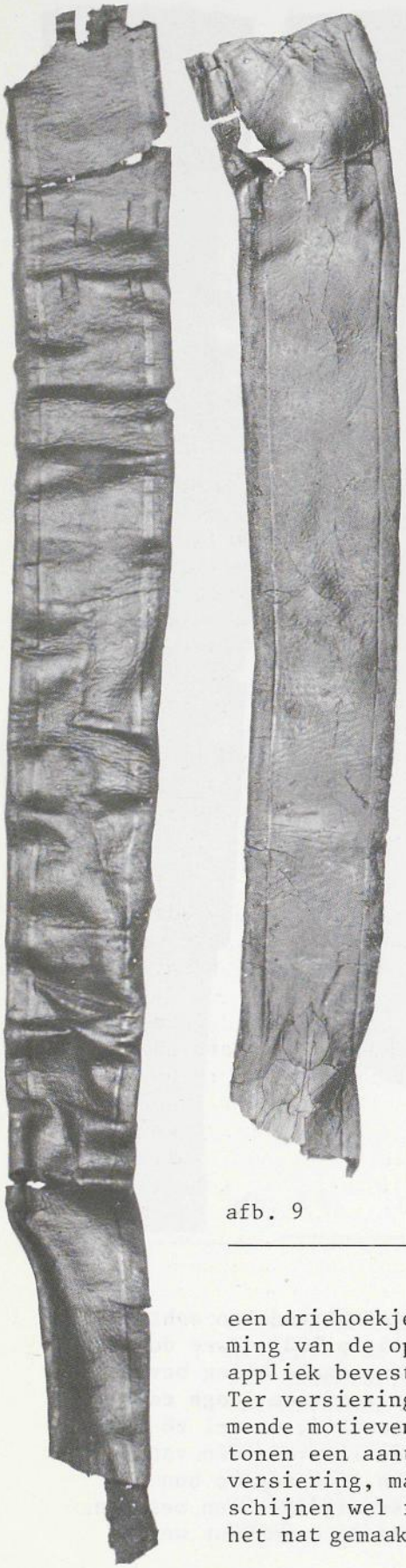

afb. 9

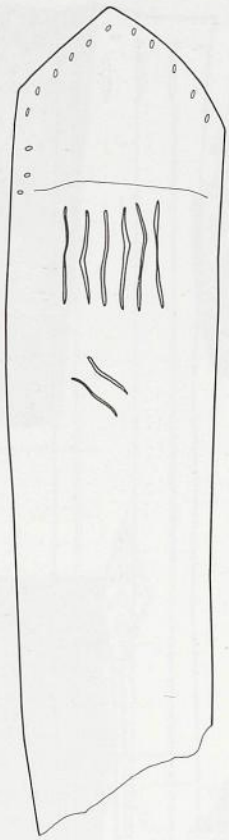

afb. 10

Afbeeldingen

1. Oorband van messing, 2:3.
2. Versieringsmotieven: a) ingedrukt, 1:2,
   b) ingekerfd, 1:1,
3. Zwarte tournoois, 4:1.
4. Ruiterspoor, 2:3.
5. Voor- en achterkant van een schede, 1:2.
6. Dolkschede met ingedrukte en ingestempelde versiering, 1:2.
7. Messchede met ingestempelde versiering, 2:3.
8. Schede voor een brede kling, 1:2.
9. Schede voor een middelgrote kling, 1:2.
10. Schede voor een middelgrote kling, 1:2.

Foto's allen door het IPP vervaardigd.

een driehoekje, van textiel of leer, vastgenaaid ter bescherming van de opening. De indrukken van de draad waarmee deze appliek bevestigd werd zijn nog zichtbaar (b.v. afb. 5 en 13). Ter versiering van de scheden dienden enkele, telkens voorkomende motieven, steeds wat slordig uitgevoerd. Afb. 2 en 11 tonen een aantal combinaties. Slechts 22 scheden droegen een versiering, maar langs de rand van de meeste scheden verschijnen wel ingedrukte lijnen, die met een bot voorwerp in het nat gemaakte leer aangebracht werden (afb. 5, 6, 10).

Rijk versierde zwaardscheden worden zelden op schilderingen of in verluchte manuscripten afgebeeld. Zoekt men afbeeldingen dan vindt men die op de Engelse brasses (grafplaten van metaal), zoals die van Sir William Fitzralph (1323, Pebmarsh, Essex) en Sir Robert de Setvans (1306, Chartham, Kent), hoewel het in deze beide gevallen mogelijk is dat de scheden nog extra met geborduurde textiel zijn bekleed of zelfs van metaal zijn.

Het materiaal lijkt te bevestigen dat het gaat om scheden die weggegooid werden wanneer de eigenaar een nieuwe bestelde ter vervanging van een versleten exemplaar. Het oude leer (vaak zijn de zijkanten door het scherp van het zwaard beschadigd) werd weggescheurd, en nieuw leer werd, zo mogelijk, om de oude, houten vorm genaaid. Alleen dit zou kunnen verklaren waarom het leer in de meeste gevallen duidelijk weggesneden is. Het is waarschijnlijk dat de metalen onderdelen van de schede ook opnieuw gebruikt werden. In dit verband is het opvallend dat geen enkele schede tot aan de punt compleet is. Voor de vroege veertiende eeuw zijn de archiefgegevens nog te zeldzaam om duidelijkheid op dit punt te verschaffen, maar het is aannemelijk dat een schedenmaker geen schoeisel maakte, zowel omdat de gebruikte technieken verschilden als omdat andere leersoorten nodig waren. Dat een sierstempel, zoals gebruikt op messcheden ook op een zwaardschede voorkomt (afb. 6, vgl. afb. 7), lijkt erop te wijzen dat scheden voor zowel messen als zwaarden door dezelfde man gemaakt konden worden. Het omgekeerde hoeft niet waar te zijn: in de verscheidenheid van versieringsmotieven die op messcheden verschijnen zijn verschillende ambachtslieden te herkennen die blijkbaar geen zwaardscheden maakten.

Men kan langs twee wegen een poging wagen de Leidse vondst te dateren: a) op grond van de begeleidende vondsten (aardewerk, munten enz.) en b) op grond van wat bekend is over de ontwikkeling van de scheden in de loop der tijd.
Het aardewerk dat samen met de scheden gevonden werd (zie ook het verslag van mevr. Suurmond-van Leeuwen) behoort grotendeels in het begin van de veertiende eeuw, al zijn er scherven uit vroegere en latere tijd bij. Het is dus geen gesloten vondstkomplex. Evenmin exact is de datering gegeven door het enige muntje (afb. 3) dat tussen de scheden te voorschijn kwam. Het betreft een koperen naslag met een laag zilver gehalte van een denier tournois (een z.g. zwarte tournoois) die in Nederland veel voorkomt in het eind van de dertiende en de gehele veertiende eeuw *(3)*. Het schoeisel kon ook geen exacte datering opleveren, ofschoon begin veertiende eeuw weer het meest aannemelijk lijkt gezien het voorkomen van laarzen uit de twaalfde en dertiende eeuw samen met een soort laag schoeisel dat vooral in de veertiende eeuw mode was.
De vorm van twee gevonden ruitersporen (afb. 4), ieder met een radertje, staat vroeg in de ontwikkeling van dit type voorwerp. Het radertje is nl. klein, met een korte steel, terwijl de beugels diep gebogen zijn. Priksporen worden in de eerste jaren van de veertiende eeuw verdrongen door sporen van deze vorm (Blair, 1959).

Geen van de gevonden zwaardscheden is compleet, en veel van de fragmenten zijn nogal klein. Omdat een zwaardkling meestal naar beneden toe smaller wordt, bestaat de mogelijkheid dat minder brede fragmenten niet van een smal zwaard of dolk afkomstig zijn maar eigenlijk het onderste gedeelte van een grote schede vormen. Ondanks deze onzekerheden kunnen wij bij de bewaarde bovenkanten vaststellen dat op grond van de scheden drie groepen zwaardklingen te onderscheiden zijn:

1) brede klingen, meer dan 5,5 cm breed (afb. 8).
2) klingen van ca. 5 cm breed (afb. 9-11).
3) smalle klingen van ca. 4 cm breed (afb. 6).

Smalle scheden, die bestemd waren voor een lemmet van tenminste 38 cm lang met twee snijvlakken, horen eerder bij een grote dolk dan bij een zwaard, maar bij welk van de vele veertiende-eeuwse typen is nog niet te zeggen. Er bestaat onder wapendeskundigen onenigheid over de benaming, beschrijving en datering van de grotere dolken, vooral in de dertiende en veertiende eeuw, als gevolg van de weinig talrijke gedateerde bodemvondsten en het feit dat afbeeldingen weinig informatie leveren, daar de dolk meestal onder de mantel gedragen werd. De Manesse-codex (Martin, 1971, taf. 22) toont Kunz von Rosenheim met een lange dolk (tot aan zijn knie) die recht naar beneden aan de gordel hangt. Ook enkele monumenten en andere afbeeldingen van adellijke personen niet in harnas getooid tonen aan dat een lange zwaard-achtige dolk al in de vroege veertiende eeuw in gebruik was.

Het probleem bij de identificatie van het zwaardtype dat bij een bepaalde schede zou moeten passen is dat de bestaande zwaardtypologieën op de vorm van vooral de greep, knop en pareerstangen gebaseerd zijn. (Bruhn-Hoffmeyer, 1954, London Medieval Catalogue, 1940, 21ff). Binnen de groepen die op deze wijze verkregen worden bestaat een grote variatie qua vorm van de kling. Het enig kenmerk waarvan wij bij identificatie van de kling kunnen uitgaan is echter de verhouding lengte: breedte. Aangezien de vorm van de zwaardkling nauw verband houdt met het specifieke doel waarvoor het zwaard gemaakt is (om mee te houwen of te stoten, gebruik tegen maliënkolders of tegen harnassen) zou juist de vorm van de kling meer aandacht moeten hebben bij het opstellen van een zwaardtypologie. Alleen Oakeshott (1964) maakt een indeling volgens de vorm van de kling; aangezien hij geen (globale) afmetingen geeft is het moeilijk zijn indeling praktisch toe te passen. Als gevolg moeten de volgende opmerkingen meer als suggesties opgevat worden.

De eerste helft van de veertiende eeuw vormt een overgang tussen twee perioden in de ontwikkeling van het zwaard, die beide zeer uitgesproken kenmerken vertonen. In de eerste 30 jaar van de veertiende eeuw vindt er verder een verandering in mode plaats, die direkt op de schede betrekking heeft. Beide ontwikkelingen helpen ons tot een nauwkeuriger datering te komen, ofschoon wij niet mogen vergeten dat menig zwaard een langdurig leven had, en een reeks scheden versleet.

afb. 11

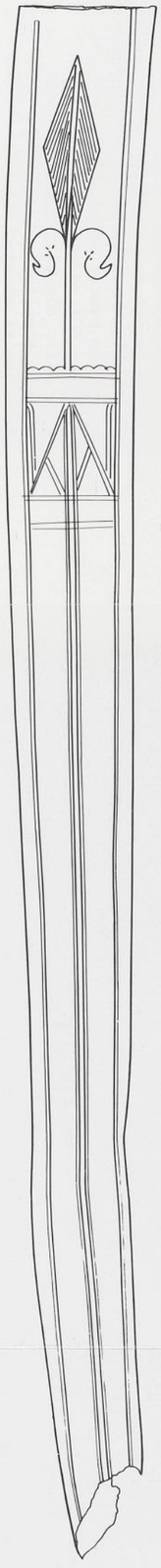

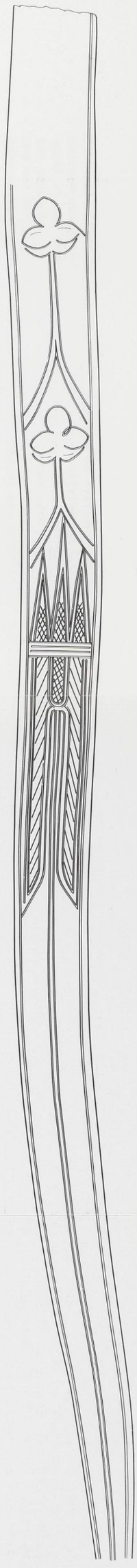

afb. 12

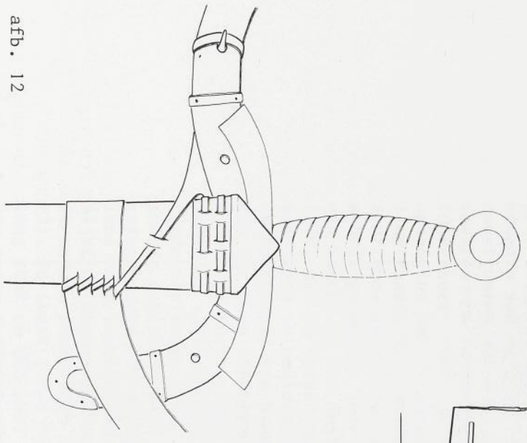

afb. 13

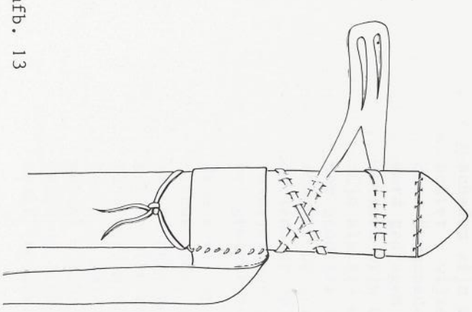

afb. 14

afb. 15

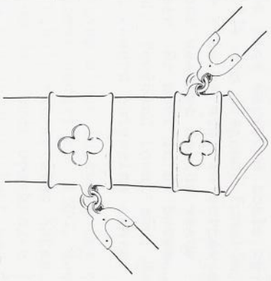

afb. 16

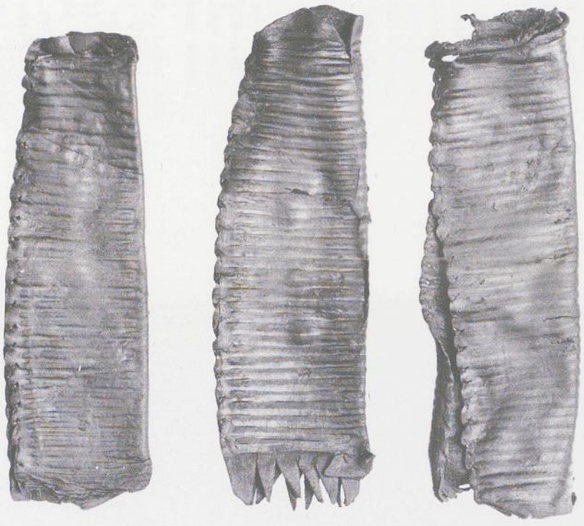

afb. 17

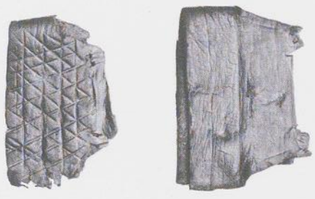

afb. 17

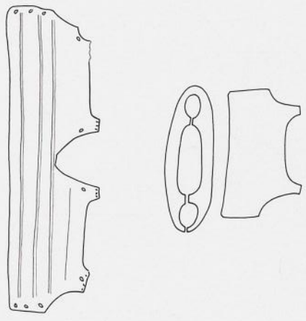

afb. 18

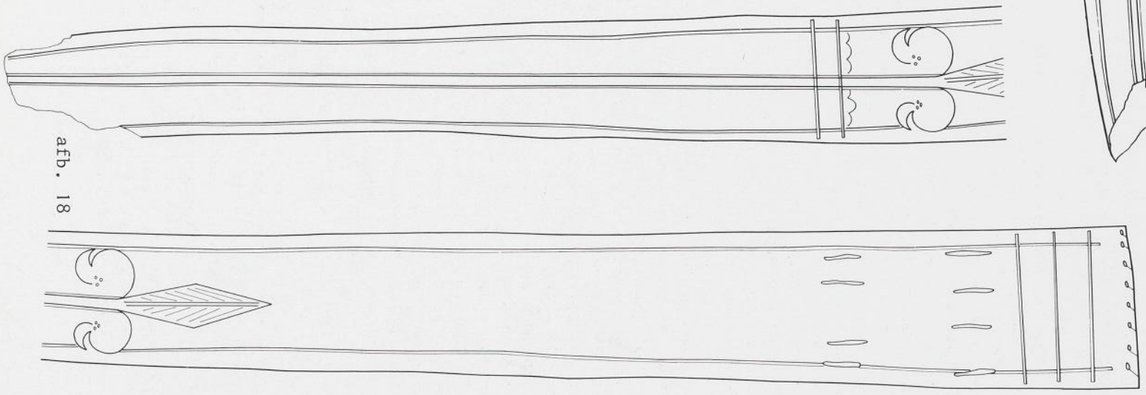

11. Scheden voor middelgrote klingen, 1:2.
12. Ophangmethode genomen van de brass van Sir Robert de Bures.
13. De 'Naumburg' methode van ophanging, vgl. afb. 8.
14. Riemfragment, 1:2.
15. Ophangmethode met metalen kokers.
16. Heftbekledingen, 2:3.
17. Regenleertjes, 1:2.
18. Regenleertjes, 1:2.

Foto IPP.

De tweede helft van de dertiende eeuw zag de overgang van de zware houwzwaarden, met bijna evenwijdige snijvlakken en een nogal stompe punt naar een langer, meer gepunt steekwapen, dat gedurende de veertiende eeuw steeds langer werd, totdat het met twee handen bediend moest worden. Deze ontwikkeling gaat samen met de ontwikkeling van het harnas: een houwzwaard was tegen maliënkolders bedoeld, het steekzwaard diende tegen een plaat ijzeren harnas. Fragmenten van een aantal scheden zouden bij de oude houwzwaarden kunnen passen (afb. 8); maar het meerendeel hoort bij een licht gepunt zwaard met bovenbreedte van ca. 5 cm, en met een lengte van ca. 100 cm (te reconstrueren uit b.v. de twee fragmenten van afb. 11). Deze zwaardvorm verschijnt in de loop van de dertiende eeuw (Oakeshott, 1960, p. 202-203). Ook wat betreft de wijze van ophanging aan de gordel vormt de veertiende eeuw een scheiding tussen twee duidelijk verschillende modes. Tijdens de dertiende eeuw werd de riem waaraan het zwaard hing om de schede gebonden. Twee grafvondsten uit Spanje (de zwaarden van Sancho IV van Kastilië, 1295, en Fernando de la Cerda, 1270, uit de Kathedraal van Toledo) en een aantal nauwkeurige weergaven op beelden (bv. die van sommige stichterfiguren in de Kathedraal van Naumburg) en grafmonumenten (bv. de brass van Sir John D'Aubernon, 1277, Stoke D'Abernon, Surrey; Sir Robert de Bures, 1302, Acton Suffolk; grafplaat van Eudes de Frolois, 1309, Abbaye de Fontenay, Côte d'Or) laten verschillende varianten zien, waarbij de riem of in twee lussen om de schede gewikkeld werd (Toledo) of door spleten in de schede geregen werd (Naumburg). Deze laatste methode kreeg in Engeland zeer ingewikkelde varianten. Eén van de Leidse scheden lijkt de Engels manier te volgen (afb. 9 en 12), hoewel al de andere exemplaren de 'Naumburg mode' volgen (afb. 6, 8 en 13). In ieder geval bestond de riem uit twee gedeelten: één lang stuk en één kort stuk, ieder aan de schede bevestigd en van voren gesloten met een gesp of een knoop (afb. 12 en 13). De gespsluiting is gewoon in Engeland, Frankrijk en Italië, terwijl de knoop door heel Midden en Noord Europa, van Finland tot Vlaanderen gebruikt werd. Spleten die in de Leidse scheden zijn aangebracht (afb. 5, 9 en 11) - zowel voor als achter - wijzen erop dat de zwaardriem, of gedeelten ervan, door de schede geregen werden. Het gewicht van het zwaard werd gedragen door de onderste riem: de spleetjes in de scheden zijn dan ook niet vervormd zoals te verwachten zou zijn als zij werkelijk een dragende functie hadden. Het linker gedeelte van de riem op afb. 14 vormde een lus om de schede. De leren band waarmee de lus vastgeregen was is goed herkenbaar op de foto. De moet in de bovenkant rechts van de insnijdingen voor de leerband toont aan, dat de riem door het gewicht van het zwaard enigszins scheef getrokken werd.

Deze vorm van ophanging bleef in zwang tot ca. 1330, toen een nieuwe mode, in opkomst sedert ca. 1300, doorzette. Het zwaard werd nu met behulp van metalen haken aan de riem en met metalen banden om de schede opgehangen (afb. 15). Na ca. 1350 werden de haken aan de achterkant van de schede gemonteerd en werd het zwaard direkt aan de gordel - nu ook van metaal - gehaakt. Het wapen hangt dan recht naar beneden, langs de linker heup, en niet meer diagonaal voor het lichaam zoals vroeger.

Van metalen kokers is geen spoor op onze scheden te vinden: als metaal om het leer geslagen wordt laat het meestal krassen achter waar de scherpe kanten in het leer snijden. Als gevolg van de methode van ophanging en de aanwezigheid van brede zwaardklingen samen met spitse vormen lijkt het aannemelijk dat onze vondst van zwaardscheden met grote waarschijnlijkheid tot ruim vóór 1330 moet dateren.

Het smalle ijzeren bovengedeelte of 'angel' van de zwaardkling was oorspronkelijk in hout gevat, waarover een leren hoes werd genaaid (afb. 16). De 21 exemplaren uit de Leidse vondst variëren tussen 11,5 en 24,5 cm in lengte. Zij dienden zowel voor zwaard- als voor dolkheften. Alle zijn cylindervormig: er is geen voorbeeld van de 'flesvorm' die na ca.1350 algemeen werd. Eveneens bij de zwaardgreep horen de leren hoesjes, afgebeeld op afb. 17 en 18. Deze z.g. 'regenleertjes' bedekten de plaats waar pareerstangen en heft bij elkaar komen en blijken samen te gaan met een lapje textiel dat aan weerskanten van de pareerstangen afhing om de mond van de schede te bedekken en zo inwatering te voorkomen. Terwijl het halfronde lapje dikwijls op afbeeldingen op grafmonumenten - voornamelijk vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw - voorkomt, zijn de regenleertjes veel zeldzamer en is het moeilijk tot een datering te komen.

Twee pronkzwaarden uit de late vijftiende eeuw hebben "regenleertjes" van metaal, een zwaard (c. 1495) in Karlsruhe (Thomas & Fritz, 1978,) heeft nog het oorspronkelijk leertje, maar deze zwaarden zijn van een heel ander model dan de onze. Eén zwaard in Kopenhagen (Bruhn-Hoffmeyer, 1954, cat. nr. IIIc, 23, pl. XXc en Oakeshott, 1964, pl. 47) bewaart zowel het lapje als het regenleertje, dat niet alleen dezelfde vorm als de vier uit Leiden heeft, maar ook op dezelfde onzorgvuldige manier versierd is. De datering levert problemen op - Bruhn-Hoffmeyer plaatst het zwaard ca.1400, terwijl Oakeshott het in de vroege 14e eeuw dateert. De regenleertjes blijven een probleem. Horen ze wel of niet bij de schedenvondst? Hiervoor spreekt het feit dat zij uitsluitend tussen de scheden voorkomen en nergens anders langs de Marktenroute. Afbeeldingen lijken te suggereren dat regenleertjes pas veel later in gebruik kwamen dan onze datering voor de scheden; maar men moet zich afvragen hoe gedetailleerd en hoe betrouwbaar de afbeeldingen zijn. Dat de scheden niet statigrafisch opgegraven werden is juist in dit geval erg jammer; want het zou zo misschien aantoonbaar zijn geweest dat regenleertjes veel eerder in gebruik kwamen dan tot nu toe vermoed werd. Het zou onjuist zijn om op basis van de vier regenleertjes de datering van de hele vondst te verplaatsen naar de late 14e eeuw, mede gezien het aardewerk. Gezien de nauwe contakten met Vlaanderen op het economische monetaire en politieke vlak is het onwaarschijnlijk dat inzake mode, en vooral mode die afhankelijk is van militaire ontwikkelingen, een vooraanstaande stad in Holland achterlijk zou zijn in de manier van ophanging van het zwaard.

Hoewel niet stratigrafisch opgegraven en niet systematisch verzameld, vormt de vondst zwaardscheden uit Leiden een uniek en belangwekkend geheel. Door wapendeskundigen is weinig aan-

dacht besteed aan de scheden, maar zoals hier is aangetoond, kan dit soort voorwerp een nauwkeuriger datering geven dan de zwaardtypologieën die grotendeels op de vorm van de knop en pareerstangen gebaseerd zijn. Het zijn de gedateerde bodemvondsten die de ontwikkeling in detail zullen moeten aantonen, niet de op louter externe kenmerken samengestelde typologieën.

C. van Driel-Murray
Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie
Singel 453
Amsterdam.

Noten

(1) In de eerste plaats gaat mijn dank uit naar mevr. H. Suurmond-van Leeuwen. Zonder haar voortdurende inzet zou het grootste gedeelte van het materiaal verloren gegaan zijn. Even onmisbaar was het werk van die leden van de A.W.N., afdeling Rijnstreek, die het gestorte materiaal doorzochten in hun vrije uren. Ik ben drs. R.B.F. van der Sloot, hoofd Afdeling Oude Wapens, en de staf van het Leger Museum General Hoefer, te Leiden, zeer erkentelijk voor advies en medewerking. Het Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie (IPP) droeg de kosten van fotografie en tekenwerk. Suggesties en commentaar droegen dr. D.E.H. de Boer (R.U.Leiden), prof. dr. W. Groenman-van Waateringe (I.P.P. Amsterdam) en drs. H. Sarfatij (R.O.B. Amersfoort) bij. De tekeningen zijn van A. Visser en de foto's werden vervaardigd door F. Gijbels (beiden IPP), terwijl mijn echtgenoot de Nederlandse tekst verbeterde. Alle genoemden ben ik erkentelijk voor hun hulp.

(2) Een winkel van een beurzen- en messenverkoper wordt afgebeeld op de Petit Pont van Parijs in een vroeg veertiende-eeuws manuscript over het leven van St. Denis.

(3) Ik ben drs. H.W. Jacobi, Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Stenen, zeer erkentelijk voor de determinatie van deze munt.

Bibliografie

Aylward, J.D., 1945.
The Small Sword in England. London, 1945.

Blair, C., 1959.
Medieval Swords and Spurs in Toledo Cathedral.
Journal of the Arms and Armour Society, III, 1959, 41-52.

Bruhn-Hoffmeyer, A., 1954.
Middelalderens Tveaeggede Svaerd. Kopenhagen, 1954.

London Museum Catalogue No. 7. Medieval. 1940

Martin, K., 1971.
Minnesänger II. verlag Woldemar Klein-Dr. Rudolf Georgi.
Aachen 1971.

Oakeshott, R.E., 1960.
The Archaeology of Weapons. London, 1960.

Oakeshott, R.E.,
The Sword in the Age of Chivalry. London, 1964.

Thomas, B. & J.M. Fritz, 1978.
Unbekannte Werke spätmittelalterlicher Waffenschmiedekunst in Karlsruhe. Waffen- und Kostümkunde, 3. Folge, 20, 1978, 1-18.

Voorbeeld van zwaarddragers uit de zestiende eeuw (houtsnede)

HEB JE WEL GEHOORD VAN DIE HOLLE, BOLLE GIJS - VEERTIENDE-EEUWSE DIERENRESTEN UIT LEIDEN.

Louise H. van Wijngaarden-Bakker

Onderstaand verslag wil proberen aan te geven wat de holle, bolle Gijs in de eerste helft van de 14e eeuw kon schrokken. Aanleiding tot dit verhaal vormen de onderzoekingen die de Archeologische Begeleidings Commissie m.m.v. leden van de A.W.N., afd. Rijnstreek, deed bij grondverzet langs de "marktenroute" in Leiden. Bij dit onderzoek kwamen op vele plaatsen aanzienlijke hoeveelheden botten tevoorschijn. Aangezien het om velerlei redenen niet mogelijk was al het materiaal te verzamelen, werd op één plek die op het oog reeds zeer rijk aan botmateriaal was een steekproef genomen door ter plekke zo veel mogelijk alle botten te verzamelen en daarnaast een aantal grote grondmonsters te nemen die gezeefd zouden kunnen worden. De gekozen plek bevond zich onder de huidige Vismarkt en het materiaal kon op grond van het aardewerk gedateerd worden in de eerste helft van de 14e eeuw.
De botten en grondmonsters werden door bemiddeling van mevr.drs. C. van Driel-Murray naar het Albert Egges van Giffen Instituut (I.P.P.) van de Universiteit van Amsterdam gebracht, alwaar ze onderzocht werden. Technische assistentie werd hierbij verleend door de heer C.H. Maliepaard, die tevens de vogelbotten determineerde. Drs. P. Vos-Kelk determineerde met behulp van de op het I.P.P. aanwezige vergelijkingscollectie de visresten. Voor beider werkzaamheden ben ik dank verschuldigd.

Het dierlijke materiaal

In totaal werden 766 fragmenten gedetermineerd van potentieel eetbare diersoorten. Daarnaast werden een vijftigtal strandschelpen (*Spisula truncata*) en een aantal zoetwaterslakjes (*Planorbis* spec. = schijfhorenslak en *Limnaea* spec. = poelslak) gevonden. Ook de drie botjes van een kat (*Felis catus*) en één van een knaagdier zijn waarschijnlijk niet als etensresten op te vatten, evenmin als een duimkootje van een mens (*Homo sapiens*) ...
De gedetermineerde dierenresten kunnen in de volgende groepen worden ingedeeld:

groep	aantal fragm.	aantal soorten
veeteelt	210	4
pluimveeteelt	10	1
jacht	4	1
vogelvangst	42	6
zeevisserij	302	8
binnenvisserij	138	5
schaaldieren	60	4
totaal	766	29

Afb. 1 Schedelfragment van een rund. Schaal 1:3.

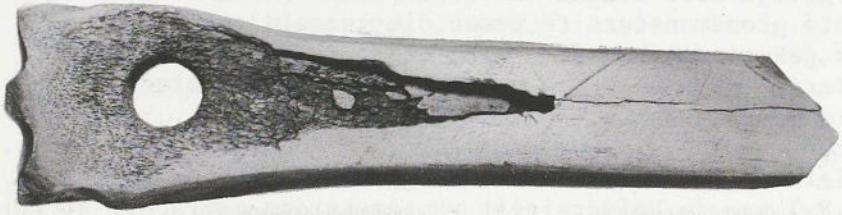

Afb. 2 Glis, gemaakt uit het middenhandsbeen van een paard. Schaal 2:3.

Afb. 3 Botten van een kievit. Schaal 1:1.

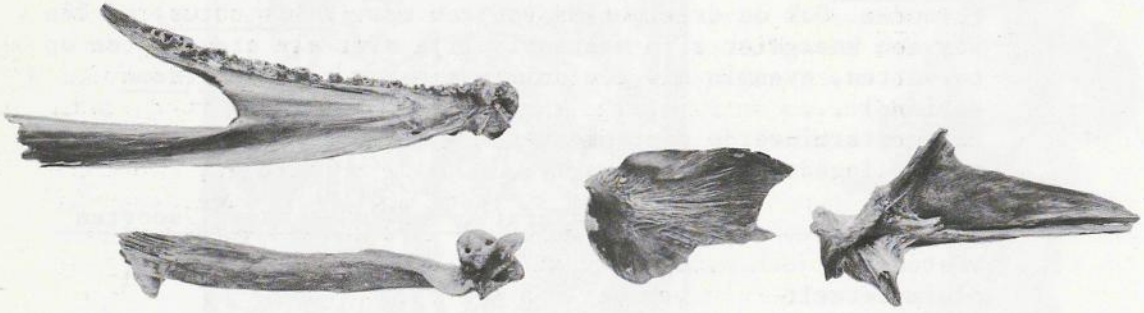

Afb. 4 Botten van een kabeljauw. Schaal 1:2.

Hiernaast zijn nog aanwezig een aantal ribben, wervel- en schedelfragmenten die niet nader gedetermineerd werden en een klein aantal niet-determineerbare botsplinters. Hieronder volgt een korte beschrijving van de verschillende groepen binnen het dierlijke materiaal.

Veeteelt

Soort		aantal fragm.	MAI*
rund	- Bos taurus	124	8
schaap/geit	- Ovis aries/Capra hircus	42	5
varken	- Sus domesticus	38	4
paard	- Equus caballus	6	3

* MAI = minimum aantal individuen.

Wat betreft het rund was het grote aantal (17) hoornpitten opvallend (afb. 1). Vaak ziet men aan de basis van de pit snijsporen op de schedel die erop wijzen dat de hoorn zelf is verwijderd om verder voor de fabricage van voorwerpen gebruikt te worden. De schedel- en onderkaakfragmenten en de wervels wijzen erop dat het runderkarkas in de lengte gekliefd werd. Met uitzondering van de botten van de onderpoten, werden alle lange beenderen één of enkele malen door midden gebroken om bij het merg te komen. Enkele botten zijn afkomstig van pas geboren dieren, zodat we mogen concluderen dat er kalfsvlees gegeten werd. De meeste botten zijn van jonge of jong-volwassen dieren en slechts een enkele maal van een oud slachtdier. De schofthoogte van de volwassen runderen kon tweemaal berekend worden en kwam één maal op 111 cm en éénmaal op 118 cm. Ter vergelijking: ons moderne Fries-Hollandse stamboekvee heeft een schofthoogte van gemiddeld 130 cm. Twee interessante gevallen van pathologie werden aangetroffen: éénmaal een bekkenkom met zware slijtagesporen en exostosen (beenwoekeringen) aan de rand. Een dergelijk geval van coxarthritis/coxarthrosis werd reeds eerder gevonden in Laat Bronstijd Bovenkarspel (van Wijngaarden-Bakker en Krauwer, 1979). Het kan het gevolg zijn van ouderdom en/of overbelasting. Het tweede geval betreft een borstwervel met een pathologisch vergroot foramen.

Het schaap is vertegenwoordigd met o.a. een aantal hoornloze schedelfragmenten en één grote hoornpit van een ram. Bij de meeste overige, sterk gefragmenteerde botten werd geen onderscheid tussen schaap en geit gemaakt. Evenals het rund werd ook het schapekarkas in de lengte gekliefd en werden de lange botten, met uitzondering van die van de onderpoten, doormidden gebroken om het merg eruit te halen. Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat zuiglam gegeten werd; maar verder zijn alle leeftijdsklassen aanwezig. De schofthoogte kon viermaal berekend worden en varieert van 53 tot 67 cm.

Wat betreft het varken kon ook vastgesteld worden dat het karkas gekliefd werd. Opvallend is hier echter het relatief grote aantal complete lange botten, waarbij men het merg dus niet gebruikt heeft. Mogelijk hangt dit samen met het feit dat het gepekelde en/of gerookte varkensvlees vaak lange tijd bewaard werd en de smaak van het merg zodanig achteruit was

gegaan dat het niet meer geconsumeerd werd. De meeste varkenskaken en botten zijn afkomstig van vrij jonge dieren.
Opvallend is de aanwezigheid van het paard in Leiden met zeven fragmenten, daar resten van dit dier slechts zeer zelden in middeleeuwse steden worden aangetroffen. Wij vonden één schedelfragment (oogkas) van een vrij jong dier (2½ à 3½ jaar) en een linker onderkaakhelft van een volwassen dier. Deze kaak is achter de laatste kies gebroken, mogelijk t.g.v. slachtactiviteiten; de kiezen vertonen de slijtagesporen van een bit. Voorts werden een viertal complete botten aangetroffen, één opperarmbeen en vier spaakbeenderen. Paarde-spaakbeenderen zijn vaak gebruikt als glissen (Jacobi, 1976), maar uiteraard is het ook mogelijk dat het hier etensresten betreft. De pijpbeenderen komen alle van volwassen dieren van een vrij klein formaat (schofthoogte 128-144 cm). Tot slot werd een sterk gesleten glis gevonden, gemaakt uit een middenhandsbeen, met een doorboring aan het uiteinde (afb. 2). Waarschijnlijk zijn dergelijke doorboorde glissen eerder als glijder onder een slee dan als schaats op te vatten (Jacobi, 1976).

Pluimveeteelt

Van de kip - Gallus gallus werden tien botten gevonden. Tevens werden in de zeefmonsters enkele stukjes eischaal aangetroffen.

Jacht

De enige aanwijzing voor jacht vormen vier botjes van het konijn - Oryctolagus cuniculus.

Vogelvangst

De volgende soorten werden gedetermineerd:

gans	- Anser anser	- 20	fragmenten
eend	- Anas platyrhynchos	- 13	"
smient	- Anas penelope	- 3	"
kievit	- Vanellus vanellus	- 2	"
knobbelzwaan	- Cygnus olor	- 2	"
taling	- Anas crecca/querquedula	- 1	"

Al deze vogelsoorten konden ongetwijfeld in de onmiddellijke nabijheid van de stad Leiden gevangen worden (afb. 3). Waarschijnlijk werd de vogelvangst vooral in herfst en winter bedreven en wel door middel van eendenkooien en netten.

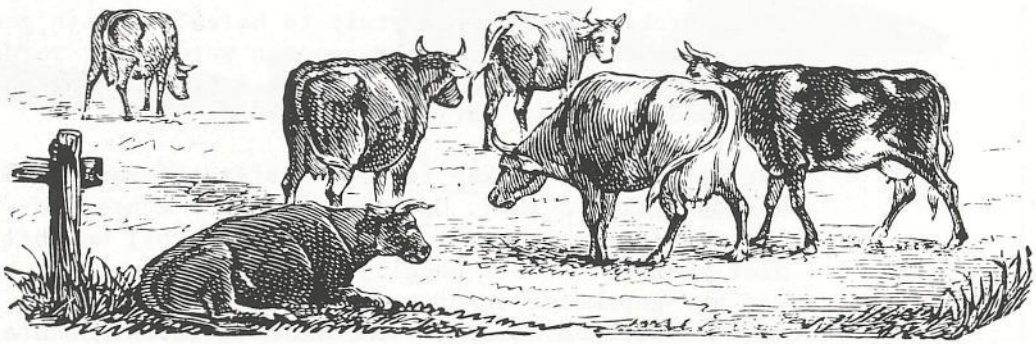

Zeevisserij

De volgende zeevissen werden gedetermineerd:

platvis (o.a. schol en bot)	- Pleuronectidae	- 138	fragmenten
kabeljauw	- Gladus morhua	- 77	"
schelvis	- Melanogrammus aeglefinus	- 49	"
wijting	- Odontogadus merlangus	- 19	"
rog	- Raja spec.	- 9	"
haring	- Clupea harengus	- 7	"
poon	- Trigla cf lucerna	- 2	"
spiering	- Osmerus eperlanus	- 1	"

Het betreft hier allemaal soorten die nu algemeen aan de Nederlandse kust voorkomen (afb. 4). Bot, schol en rog kunnen vanaf het strand of in het Rijnestuarium gevangen zijn, maar de andere soorten zullen wel met schepen in volle zee gevangen zijn. Haring, schelvis, bot en schol waren ook aanwezig in Dorestad (7e-9e eeuw) en werden daar volgens Prummel (1978) van de Noordzeekust via de Oude Rijn aangevoerd.

Binnenvisserij

De volgende soorten werden gedetermineerd:

karperachtigen (o.a. brasem en karper)	- Cyprinidae	- 68	fragmenten
baars	- Perca fluviatilis	- 49	"
paling	- Anguilla anguilla	- 14	"
snoek	- Esox lucius	- 4	"
zalm	- Salmo salar	- 3	"

Zowel de baars als de snoek zijn roofvissen, waarvan de baars de meest geprezen zoetwatervis is. Paling en zalm (de laatste met slechts drie schubben in het zeefmateriaal vertegenwoordigd) zijn beide trekvissen. Zalmen werden tot in de vorige eeuw in grote hoeveelheden in de grote rivieren gevangen. Bijzonder vermeldenswaard is het voorkomen van de karper - Cyprinus carpio . Deze soort verspreidde zich, naar algemeen wordt aangenomen, eerst in de late middeleeuwen naar Nederland (hij werd dan ook niet in Dorestad gevonden). De vroegste schriftelijke vermelding ervan is van 1342 (Boddeke, 1974).

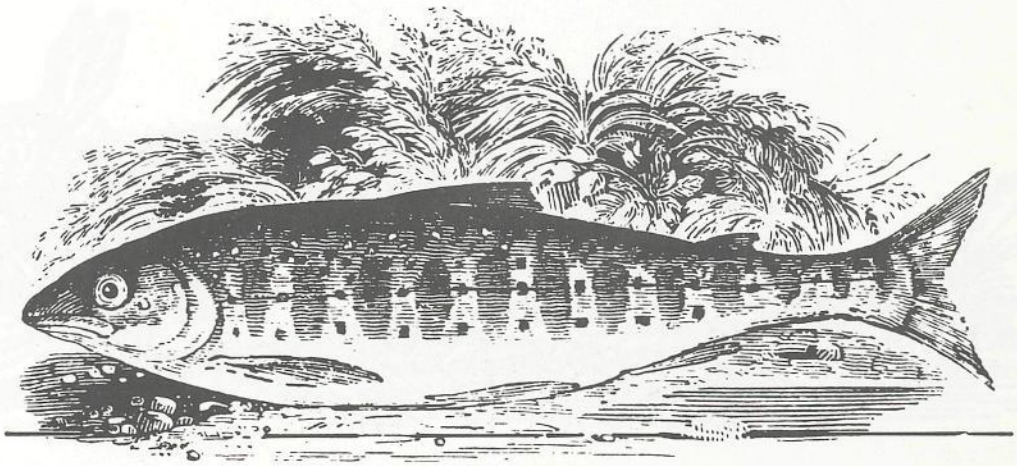

Schaaldieren

De volgende schelpen bevonden zich in het onderzochte materiaal:

mossel	- Mytilus edulis	- 50	exemplaren
kokkel	- Cardium edule	- 6	"
alikruik	- Littorina littorea	- 3	"
zoetwatermossel	- Anodonta spec.	- 1	"

De mossels, kokkels en "kreukels" kunnen zowel langs de kust als in het Rijnestuarium verzameld zijn. Deze drie soorten werden ook reeds in Dorestad aangevoerd (Prummel, 1978). De Anodonta komt voor in helder, langzaam stromend of stilstaand water.

Uit het bovenstaande blijkt dat men in Leiden dierlijke producten aanvoerde uit het weidegebied rond de stad, de rivieren, stroompjes en meren van de omgeving, uit het kustgebied en van volle zee. Een aantal zaden uit de zeefmonsters werden op het I.P.P. onderzocht door drs. J.P. Pals. Hij vond zowel zaden van typische zoutplanten (o.a. Ruppia en de zeeaster) als van oever- en moerasplanten (o.a. riet, zegge en bies). Daarnaast toonde zijn onderzoek contacten over veel grotere afstanden aan door de vondst van vijgepitten en druivepitten. De vijgen zullen zijn aangevoerd uit het Middellandse Zeegebied. Druiven komen van minder ver en kunnen zijn aangevoerd als vers fruit of, meer voor de hand liggend, als rozijnen. Om nu even terug te komen op "de holle, bolle Gijs": hij kon in elk geval kiezen uit vlees, kip en ander gevogelte, konijn, vele soorten vis, mosselen en andere schaaldieren, eieren, vijgen en rozijnen. En alhoewel ongetwijfeld niet in ieder seizoen dit alles voorradig was, had "Gijs" toch niet te klagen over een eentonig menu.

Litteratuur

Boddeke, R., 1974.
Vissen en Vissen. Elsevier, Amsterdam-Brussel, 1974.

Jacobi, H.W., 1976.
De Nederlandse glissen. Doctoraal-scriptie I.P.P., 1976.

Prummel, W., 1978.
Vlees, gevogelte en vis. Spiegel historiael 13, 1978, pp. 282-293.

van Wijngaarden-Bakker, L.H. and M. Krauwer, 1979.
Animal Palaeopathology. Some examples from the Netherlands. Helinium 19, 1979, pp. 37-53.

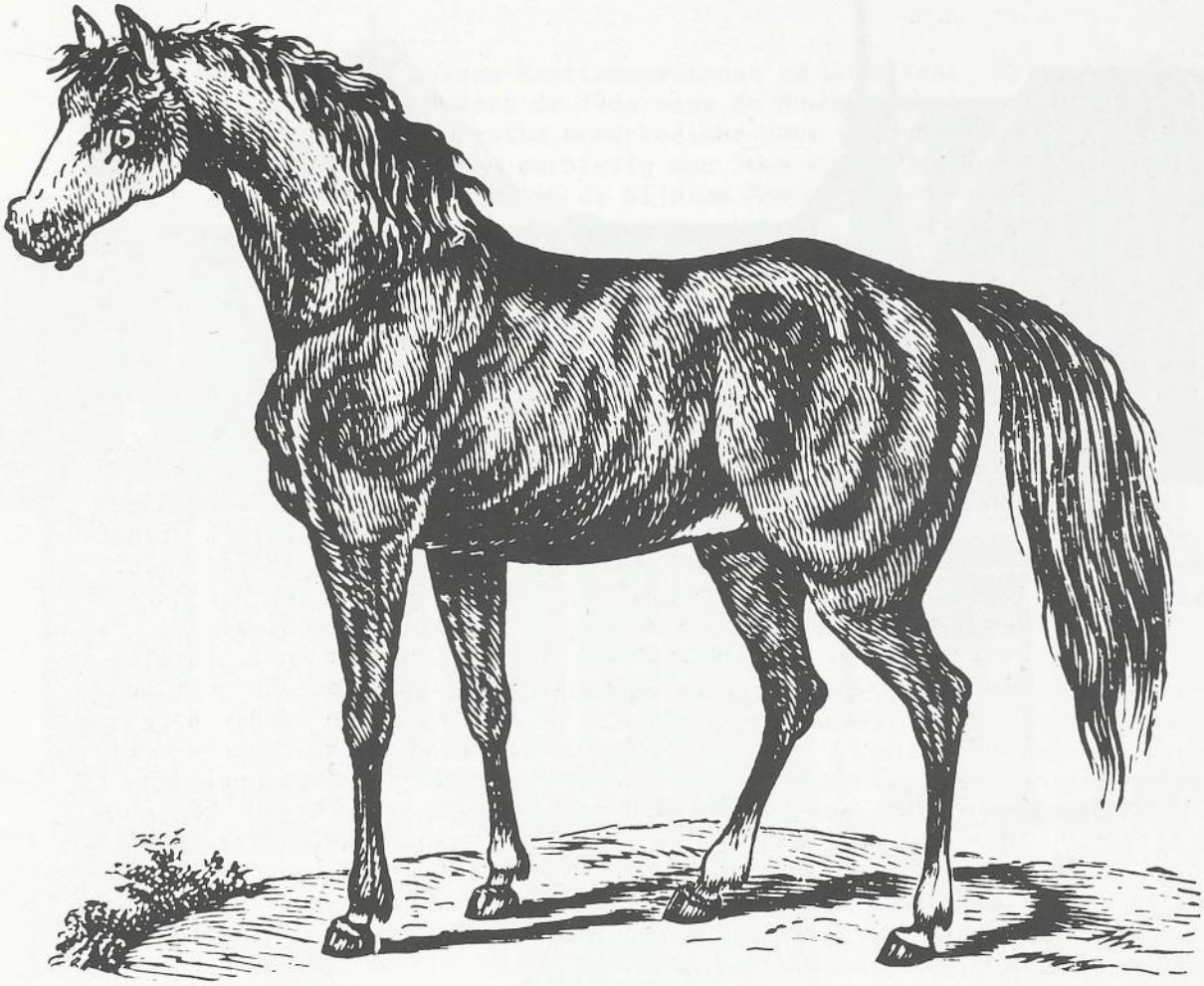

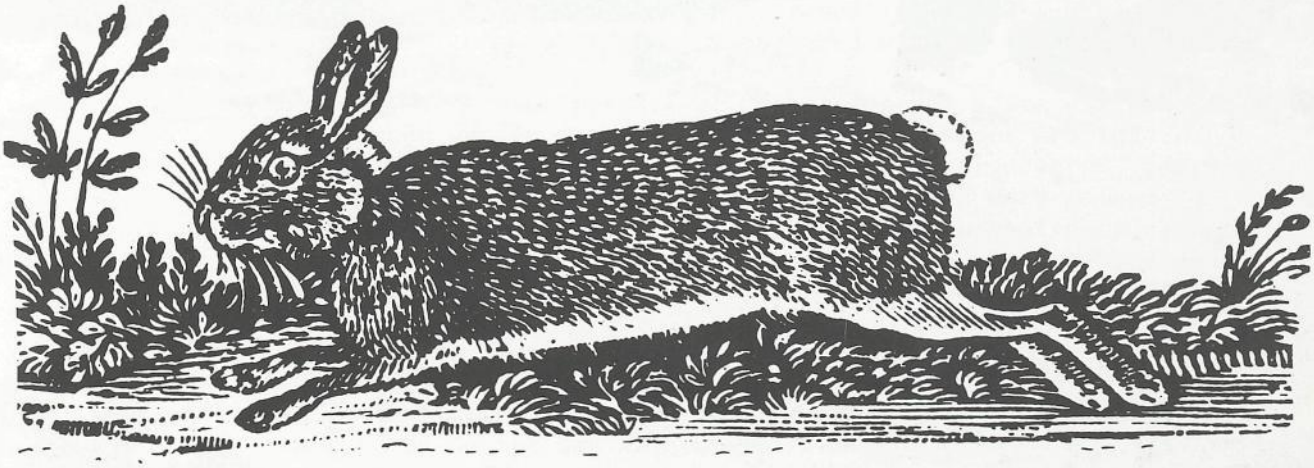

EEN BERGINGSACTIE IN DE ZWEMINRICHTING.

M.L. Wurfbain

Ingeklemd tussen Haarlemmerstraat en Oude Vest, bijna bij de Haven, lag sedert de 17de eeuw de Rooms Katholieke schuilkerk "De Zon". De statie werd bediend door Karmelieten uit Parijs, en doordat dezen eerbiedig met "mon Père" werden aangesproken, ontstond geleidelijk de bijnaam "Mon Pèrekerk", die uiteindelijk de enige naam is geworden waarmee de kerk werd aangeduid. De belangrijkste verbouwing vond plaats in 1838, toen de vroegere onopvallende schuilkerk plaats maakte voor een forse kerk in een hybridische neo-gotische/neo-klassicistische stijl naar ontwerp van Molkenboer. Een vergroting vond plaats in 1887, maar zo'n kleine vijftig jaar later had de bewoningsaard van Leiden zich dusdanig veranderd, dat men het nodig vond een nieuwe kerk te bouwen aan de Herensingel, dichterbij de nieuwe wijken ten noorden van deze Singel.
De Mon Pèrekerk werd toen niet afgebroken, maar werd in 1934 verbouwd tot Overdekte Zweminrichting. Tengevolge van de ontwikkelingen binnen de zwemwereld, en door het feit dat de Zweminrichting zo zoetjes aan hopeloos verouderd was, is in 1978 het bad gesloten, en ging men in 1979 tot sloop van het gebouw over.
Het viel niet te verwachten dat er veel van de vroegere bebouwing op die plaats bij de sloop aan het licht zou komen; maar desondanks hield de opzichter van de Dienst Gemeentewerken, de heer Wijling, de ogen goed open en signaleerde in november 1979 dat hij meende sporen van een beschildering te hebben gezien in het voormalige koor van de kerk.

Nader onderzoek, waarbij ook de heer R.Crèvecoeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg betrokken was, wees uit dat het in het koor ging om een grote wandschildering op doek, dat zich daar op grote hoogte bevond. Vier enigszins kleinere schilderingen werden aangetroffen achter in 1934 aangebrachte betimmeringen in een ruimte ten zuiden van het koor. Besloten werd te trachten in elk geval de vier laatste te bergen, en dankzij de grote medewerking ondervonden van de slopers, de Gebroeders van Eyk uit Delft, konden die vier schilderingen inderdaad in een redelijke staat uit de sloop gered worden.

De heer Crèvecoeur meende dat de berging het beste uitgevoerd zou kunnen worden door de schilderingen één voor één los te stomen van het pleisterwerk waar ze op bevestigd waren, waarbij het loskomende gedeelte op een houten rol werd gelegd.
De heren C.J.Schraven en H.Korswagen, resp. meubelrestaurateur en technicus van het Stedelijk Museum de Lakenhal, hebben een houten rol vervaardigd met een lengte van 154 cm en een doorsnede van 54 cm.
Het afstomen bleek niet mogelijk, gezien de zeer inpandige situering van de schilderingen; maar gelukkig was het mogelijk om de schilderingen zonder te forceren los te trekken van de wand en op de rol aan te brengen.

Deze vier schilderingen werden gedurende een periode van ongeveer een maand in het Museum de Lakenhal voor het publiek opgesteld, waarbij de gelegenheid ontstond ze nader te onderzoeken. In het gedeelte van het archief van de Mon Père-kerk dat bij het Gemeente-Archief van Leiden is gedeponeerd, bleek zich een ongedateerde prijsopgave te bevinden van "M.H. van Winsen en Van de Wiel, Kunstschilders, Tilburg, Gasthuisstraat", voor het decoreren van deze kerk voor een totaal bedrag van f 10.800,-. De Rooms Katholieke priester P.M.Bots heeft een in 1903 te Leiden bij G. van Brussel uitgegeven brochure geschreven, getiteld "Een inlichtend woord over de Mon-Pèrekerk, bij hare beschildering uitgevoerd door de Kerkschilders de Heeren Van Winsen en Van de Wiel van Tilburg", waaruit blijkt dat deze schilderingen inderdaad door het atelier Van Winsen zijn uitgevoerd, en wel in of kort vóór 1903.

1

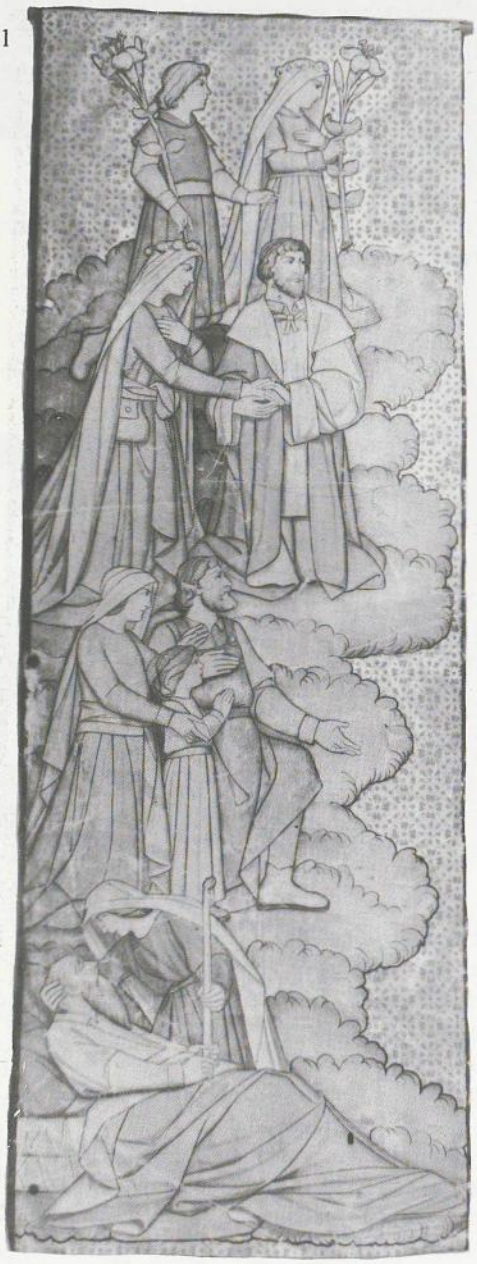

2

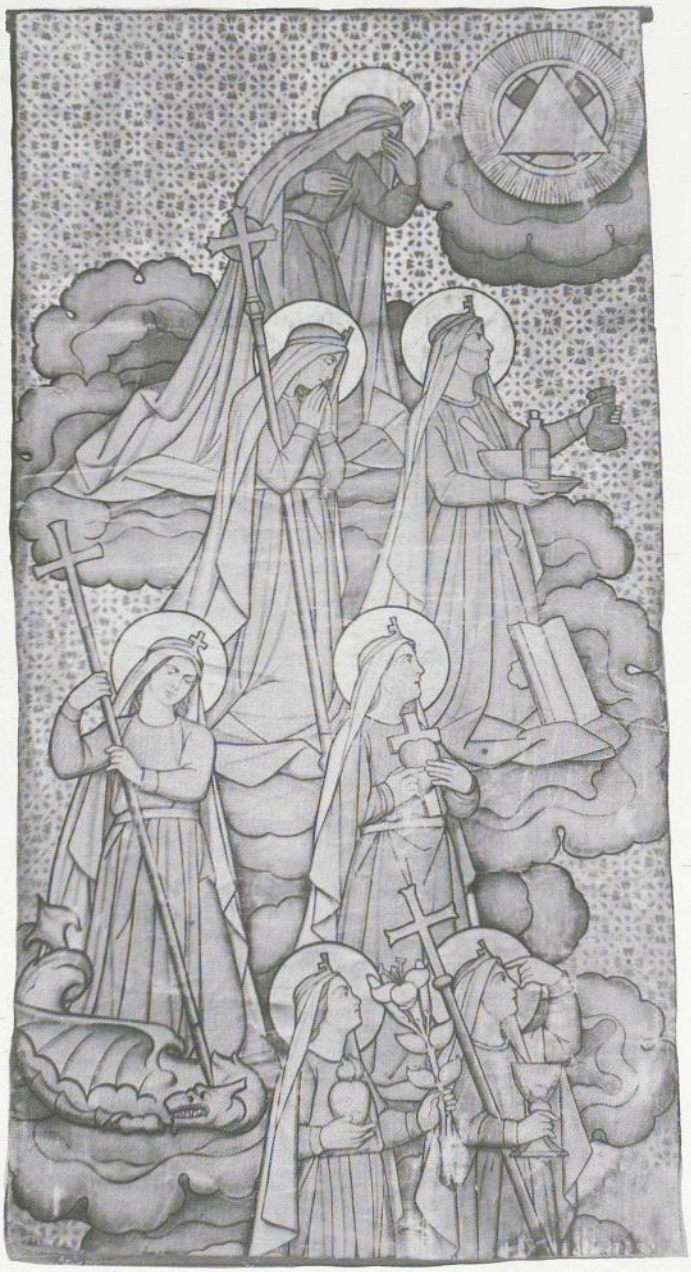

Aan de hand van de beschrijving die Bots geeft is duidelijk dat de vier bijelkaar horende schilderijen de komplete schilderkunstige decoratie hebben uitgemaakt van het altaar van de H. Familie.

De voorstellingswereld is buitengewoon gecompliceerd en op een zo volslagen willekeurige symboliek gebaseerd, dat een explicatie als van Bots wel nodig is om te begrijpen wat er te zien is. Van links naar rechts gaande ziet men de vier schilderijen:

1. Allegorische voorstelling van de deugden van Jozef
2. Jozef vervuld met de zeven gaven van de Heilige Geest
3. Jozefs glorie in de hemel
4. Jozef patroon van Rooms Katholieke Kerk en Christenwereld

3

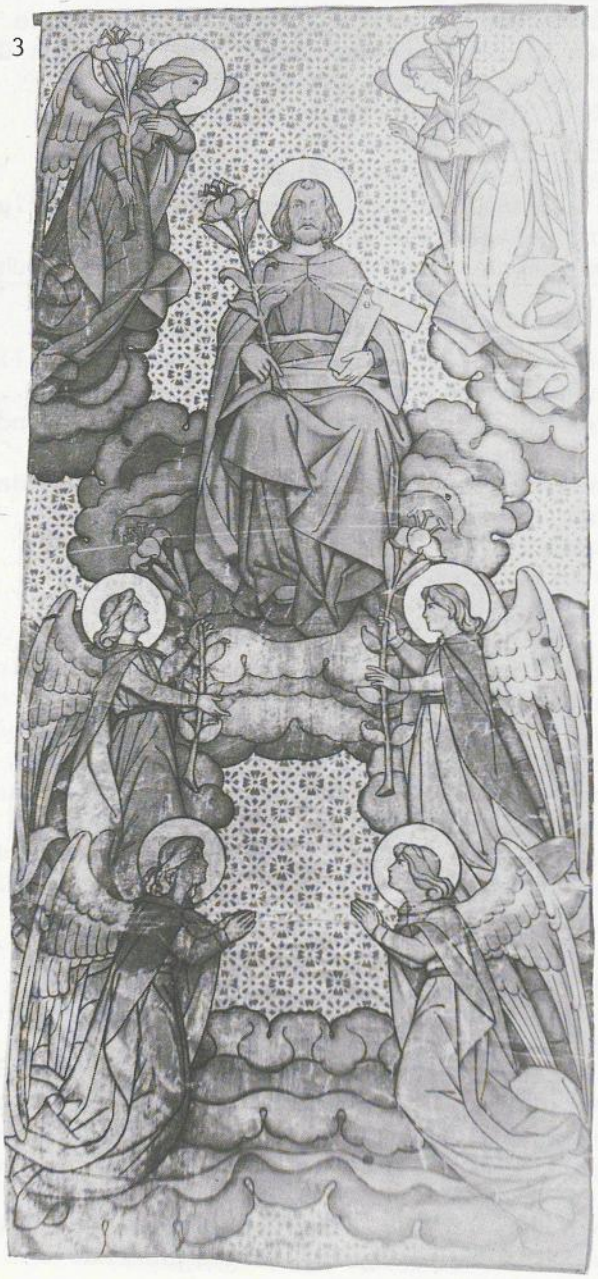

4

1) Allegorische voorstelling van de deugden van Jozef
tempera op doek, 345 x 126 cm.; inv. Lakenhal 2346
Hierop ziet men Jozefs deugden door mensengestalten weergegeven, en wel van boven naar onderen: a) de zuiverheid van Jozef, verbeeld door de kinderen die lelies dragen b) Jozef als voorbeeld voor de echtelijke trouw, voorgesteld door een echtpaar c) Jozef als gezinsbeschermer d) Jozef als patroon van een zalige dood, uitgedrukt door een stervende man

2) Jozef vervuld met de zeven gaven van de Heilige Geest
tempera op doek, 290 x 151 cm; inv. Lakenhal 2347
Van onder naar boven ziet men: a) Jozefs wijsheid in de vorm van een maagd met lelie en hart b) Jozefs verstand: een maagd die een kelk draagt en naar haar voorhoofd wijst c) Jozefs wijze raad: een maagd met kruis en hart d) Jozefs kracht: een heldin die de draak bestrijdt e) Jozefs wetenschap: een liefdadige vrouw met open boek en aalmoezen f) Jozefs geloof: een biddende vrouw met kruis g) Jozefs Godsvrees: een vrome vrouw die de H.Drieëenheid huldigt

3) Jozefs glorie in de hemel
tempera op doek, 340 x 152,5 cm.; inv. Lakenhal 2348
Jozef zittend op een wolkentroon, door engelen gehuldigd

4) Jozef als patroon van de Rooms Katholieke Kerk en de Christenwereld
tempera op doek, 345 x 125 cm.
Jozef wordt aangeroepen door de vertegenwoordigers van alle standen: van onder naar boven ziet men: paus en bisschop., monnik en non, koning en koningin, edelvrouw en adellijk kind, boer en werkman.
Bots besluit zijn beschrijving van de schilderingen van deze kapel met de woorden: "Het Middeneeuwsch Gothiek
Zoo zinrijk Katholiek
Treedt, met Maria's luister
Hier heerlijk uit het duister"

Gothiek of neo-gothisch is de schilderwijze zeker niet. In 1902/03 werd doorgaans in symbolistische trant geschilderd, maar daarvan is bij deze schilderijen geen sprake. Het beste zou men kunnen spreken van idealiserend realisme.
Een verklaring hiervoor is niet zo makkelijk te geven; want ook al is de opdracht nog geen tachtig jaar geleden verleend, het is niet meer te achterhalen of deze stijl op verzoek van de deken van de kerk gehanteerd werd, dan wel de gewone schildertrant van het atelier weergeeft.

Het atelier Van Winsen
Merkwaardig is dat ondanks uitvoerige onderzoekingen door de Kamer van Koophandel en de Archiefdienst van de Gemeente Tilburg geen spoor van het atelier Van Winsen-van der Wiel aan de Gasthuisstraat aangetroffen werd. Van 1911-31 was op de Gasthuisstraat 64 wel het atelier Verbunt-van Dijk gevestigd, en het is mogelijk dat dit in de plaats is gekomen van een ouder atelier.
Noch Van Winsen, noch Van der Wiel komen in lexica e.d. voor: van Van der Wiel is zelfs in het geheel niets bekend.

Dankzij inlichtingen gegeven door een schoondochter van Van Winsen zijn althans enige biografische gegevens van Van Winsen aan het licht gekomen. Hij is geboren te Warmond op 27 oktober 1870, en overleed te Beirendrecht bij Antwerpen op 6 april 1923. Hij was gehuwd met Cecilia Maria Livina Meyer en woonde achtereenvolgens te Leiden en Gouda.
Andere schilderijen door Van Winsen zijn niet teruggevonden, zodat het bergen van deze Mon Père-schilderijen een nuttige zaak is geweest.
De schilderijen van het altaar van de H.Familie zijn vrij goed bewaard gebleven, weggetimmerd als ze waren, en daardoor beschermd tegen funeste invloeden van het zwembadklimaat (vocht, chloor e.d.). Nadat alle pleisterwerk van de achterkant zal zijn verwijderd, is conservering door lokale applicatie zonder al te hoge kosten mogelijk.
Helaas is conservering van het vijfde schilderij, Maria's kroning door de H.Drieëenheid (inv. 2350), niet zo gemakkelijk. Dit schilderij bevond zich in het priesterkoor, dat na 1934 deel uitgemaakt heeft van het zwembad zelf, en is in een deplorabele staat. Het doek is deels vergaan, het is overal door vocht aangetast en aan de bovenzijde door olie sterk vervuild. Het poederbrons (een goedkope imitatie van bladgoud) heeft grotendeels losgelaten.
Dit schilderij is aanzienlijk groter dan de overige: 580 x 142 cm, en verraadt een andere hand dan de vier uitbeeldingen van Jozef. Niet uit te maken is of dit de (onbekende) Van der Wiel is geweest.

Meesterwerken kan men de Mon Père-schilderingen niet noemen, interessant zijn ze zeker, en ze geven een goed beeld van de godsdienstige rhetoriek rond de eeuwwisseling. Voor Leiden is hun behoud stellig de moeite waard, te meer daar ze voor zover bekend de enige werken zijn door dit atelier vervaardigd, die de tand des tijds (zelfs de relatief korte tijd van 77 jaar!) hebben weten te doorstaan.

COLOFON

lay out	H.P. van Oosterom
typewerk	D.E.H. de Boer
	mevr. C. Kokxhoorn-Gilles
druk	Beugelsdijk Leiden bv
foto's	H.P. van Oosterom
	H.H. Vos
	M.L. Wurfbain
	Gemeentelijke Archiefdienst Leiden
	Albert Egges van Giffen Instituut Amsterdam
	ROB
	Peter Duyvesteyn
	G.J.P. Maat
	Gemeente Leiden, secretarie afd. interne zaken
	C. Baars
	Dienst Gemeentewerken, afd. monumentenzorg
	D. Suurmond
tekeningen	Albert Egges van Giffen Instituut Amsterdam
	C. van Driel-Murray
	ROB
	H.A. van Oerle
	D. Suurmond
	H.H. Vos

medewerking werd verleend door:

---

de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland, afdeling Rijnstreek (AWN)
de Gemeentelijke Archiefdienst Leiden
de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort (ROB): J.H.F. Bloemers, A. Buisman, H. Halbertsma, A. van Pernis, H. Sarfatij
de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist: T. van Stralen
de fa. Stuyfzand, Leiden, i.h.b. T. Eikelboom
slopersbedrijf fa. Van Eyk, Delft
H.J. de Jonge
G.J.R. Maat
de Dienst Gemeentewerken, afdelingen wegen, rioleringen en bestratingen: J. Jongeleen, H.R. van Meekeren, K.F. Tonkens, W.A.M. Weenink; de afdeling plantsoenen, i.h.b. J.T. Siebenga; de afdeling landmeten: M. Houtman, A.J.L. Puik, C. Wilharm.

naast alle hier boven met naam genoemde personen en instanties, danken wij de vele anderen die door hun medewerking hebben bijgedragen tot het archeologisch onderzoek.

---

uitgave van de
archeologische begeleidingscommissie leiden